

ԱՐԴՈՆ

ԱՄԱՍԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱԽԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԶՈՒՅՈՐՈՒՆԻՐԵՄԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒ ԶԱՐ ԳԱՏԵՐԻՐՈՒԹՅԱՆ

451 - ՅԱՐԵՂԻՐԵԱԿԱՆ ՏՈՐԻ - 1951

ԺԵ. ԿԱՐԴԻՆԱՆԻ ՈՐՐՈՅ ԿԱՐԴԻՆԱՆԻ ՉՈՐԱԿԱՐԱՆԻ ՈՐՐՈՅ
ՀԱԶԱՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՎԵՑ ՎԿԱՅԻՑՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ - ԻԵ. ՏՈՐԻ

1951

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ		երես
— Պարսի գիտակցութիւնը եւ նորա կատարումը . ԴԱՐԵԳԻՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ		193
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
— Տերունական Աղօթք (17) .	ԴՐ. ՍՐԿ. Հ. ԴԱԼՈՒՍՏԵԱՆ	197
— Անմահութեան ապահովութիւնը .	X	201
ԲԱՆԱՍՏԵՂՃԱԿԱՆ		
— Երազանք .	ԱԵՏՈՒՄ	206
— Հանդիմանք .	ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԵՆԱՆ	207
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ		
— Խորհրդի, Եղիշե եւ Հ. Ներսիս Ակիմեան .	ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ	208
ՊԱՏՄԱԿԱՆ		
— Եղիշե պատմագիր եւ Վարդանանց պատե- րագիր (5) .	ՊԱՐԳԵՆԻ ՎՐԻ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ	212
ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ		
— Ֆրանսական բնագիտութեան երեք սիւները .	Ամփոփեց ՊԱՐԳԵՆԻ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ	217
Պարսկաստանի Նուիրակ Գեւ. Տ. Հալիկ Վրդ. Ասլանեանի վերագործը .		221
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ		
— Ամսօրեայ լուրեր .		222
ՏԵՐՈՒՆԻ		
— Տ. Գեորգ Ս. Արքեպ. Ասլանեան .		224

ՍԻՈՆԻ Տարեկան բաժնեգինն է՝ բոլոր երկիրներու համար՝ Անգլ. Շիլին 15

Redaction of the Armenian Monthly SION

Armenian Patriarchate,

P. O. B. 4001

Old City - Jerusalem

Via Amman (Jordan)

"SION," an Armenian Monthly of Religion, Literature and Philology

Printed in

JERUSALEM

—≡ Ս Ի Ո Ն ≡—

ԻԵ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1951

≡ Յ Ո Ւ Լ Ի Ս ≡

ԹԻԻ 7

ԽՐԲԱԳՐԱԿԱՆ^(*)

ՊԱՐՏՔԻ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԿԱՏԱՐՈՒՄԸ

«Մառայֆ անպիտան եմք, զոր ինչ պարսն եր առնել, առաւաք»:

(ՂՈՒԿ. ԺԷ. 10)

Ա.

Գերմանացի նշանաւոր փիլիսոփայ Կանտը, տիեզերքի մէջ երկու բարձրագոյն գեղեցկութիւն էր տեսնում. աստղադարձը երկինքը և մարդկային հոգու մէջ պարտքի զգացումն ու զիտակցութիւնը:

Իրաւունք ունէր մեծ մտածողը: Ի՞նչ աւելի գեղեցիկ բան, հմայիչ, խորհրդաւոր, քան աստղադարձը երկինքը իւր բազմաթիւ փայլուն աստղերով, ցրուած պայծառ և կապոյտ երկնակամարի վերայ: Այդ գեղեցկութիւնը շատ աւելի խորանում, շատ աւելի հրաշալի է դառնում, եթէ զիտութեան բերած նորանոր փաստերով և իրողութիւններով աւելի ընդարձակուած է մեր ծանօթութիւնը աստղերի թուի, խմբակցութիւնների, շարժումների, փոխ յարաբերութիւնների և անսահման հեռաւորութեան մասին:

Սովորական աչքի համար մի քանի հազարից աւելի չեն երեւցող աստղերը, բայց զիտական հետազօտութիւնների հետեւանքով, զիտենք, որ նրանց թիւը միլիոնաւոր է, աւելի ճիշդ անհամար, և մեզանից միլիոն միլիոն մղոններով հեռու և անսահման տարածութեան վրայ, իրենց յաւիտենական և կանոնաւոր ընթացքն են կատարում: Սովորական մեր հասկացողութեամբ երկրնքում միայն մի արեգակ կայ՝ երկնային որոշ մարմինների խմբակցութեամբ, որոնցից մէկն է մեր երկիրը, լուսինը և մի քանի այլ մոլորակներ, բայց որչա՞փ արեգակնային միութիւններ և համաստեղութիւններ կան, որոնց մասին

(*) Այս օրերուն, երբ մեր օրաթերթերուն և ամսագրերուն մէջ տեղ կը բռնեն յօդուածներ՝ որոնք յանախ յայտարար նշաններն են չկազմուած մտքերու և անապարուած տրամաբանութեան ճիգերու, և այդու աւելի փաստակար քան շինիչ ու դաստիարակիչ, յարմար տեսանք մեր խմբագրականի էջերը յատկացնել կիլիկիոյ վեհափառի սոյն շինիչ յօդուածին, ուր կայ տարիներու փորձառութեամբ հասուն Հայրապետին և գիտնական-բանասէրին խրատները, մեր ազգային-կրօնական կեանքէն ներս աղմուկ հանելու տրամադրութիւն ունեցող գործիչներուն:

մենք հասկացողութիւն և զաղափար չունինք, այլ մասնագէտներին միայն մասամբ ծանօթ և կռահելի: Արդա՛րև, գեղեցիկ է, անսահման մեծ, խորհրդաւոր աստեղազարդ երկինքը, և շօշափելի յայտարարը բարեպաշտի համար Աստուծոյ մեծութեան. «Երկինք և երկիր պատմեն զփառս Աստուծոյ»:

Բայց հոգեւոր և բանական մարդկանց համար կայ մի երկրորդ երկինք, որ մարդկային հոգին է իւր իմացականութեամբ, իւր զգացմունքով, իւր երեւակայութեամբ, իւր յիշողութեամբ, կամքով: Սոքա էլ պակաս խորհրդաւոր չեն, պակաս հրաշալի և գեղեցիկ, մեր ներքին աշխարհի երկնակամարի աստղերը: Արտաքին տիեզերքը տեսնում, վայելում ենք նորա գեղեցկութիւնը և սքանչանում մեր ներքին աշխարհի իմացականութեամբ, ուրեմն և կարեւորագոյնը մեր հասողութեան նկատմամբ: Այդ ներքին տիեզերքի երկնակամարի ամենափայլուն աստղերից մէկը պարսփի գիսակցութիւնն է եւ նորա կաւարումը: Որովհետեւ մեր կենդանութեան ծաղիկն ու պտուղն է այն, ընթացքը, բովանդակութիւնը և նպատակը մեր գոյութեան, մեր հոգեւոր գոյութեան:

Բ.

Բայց մեծ փիլիսոփայից շատ դարեր առաջ Պաղեստինում հանդէս էր եկել Յիսուս Նազովրեցին, որ փիլիսոփայական դպրոց չէր անցել և ոչ էլ էմանուէլ Կանտի նման հանդէս եկել իբրև մեծ մտածող, տրամաբան, քննադատ մարդկային բանականութեան: Բայց բիւրեղացած էր նա, գտնուած աստուածային սիրոյ և ճշմարտութեան բովի մէջ, իւր պարզ քարոզութեամբ ու կենդանի օրինակով պատկերը տուել հոգու բարձրագոյն գեղեցկութեան, իւր աշակերտների և հետեւողների սրտի տախտակի վերայ իրական կեանքի ուղին, բովանդակութիւնն ու նպատակը դրոշմելով. «Ծառայք անպիտան եմք, զորինչ պարտն էր առնել, արարաք»:

Այս պարզ նախադասութեան մէջ էր ամփոփուած մարդկային հոգու գեղեցկութեան էութիւնը. պարտքի կատարման լուսաւոր ճշմարտութիւնը: Սէր, զթութիւն, ճշմարիտ իմացականութիւն, հաւատոյ ջանով պայծառացած, իրար լրացնող մտքերն են այն ներքին իրականութեան, որ պարտքի կատարումն է կոչուում: Դրանք իրար հետ շաղկապուած, իրարից բղխած և իրար ամբողջացնող յատկանիշերն են լուսաւոր հոգիների, որ ծարաւ ունին դէպի կենդանութեան աղբիւրը յստակ, եղջերունների նման: Պարտքի զիտակցութեամբ և կատարմամբ է մեր կեանքը դառնում բովանդակալից, մեր անձը եղբայրասէր, մեր աշխատանքը մաքուր մեր գոյութիւնը յաւերժական նպատակների միջոց և գործիք, զձուձ և նեղ հաշիւների, եսականութեան շնչահեղձ աշխարհից դէպի երկնային կեանքի ոլորտները բարձրացնելով:

Խնդիրը տեսութիւնը չէ, փիլիսոփայական և մանուածապատ բացատրութիւնները բանականութեան հիմունքներով, այն էլ շատ քիչերին մատչելի, այլ ապրումը ներքին, հաւատով ապրումը պարտքի զիտակցութեան, որ գործ և իրականութիւն է դարձնում այն: Պարտքի զիտակցութեամբ և կատարմամբ մենք Աստուծոյ գործակիցներն ենք դառնում, նորա անսահման սիրոյ և նա-

խախնամութեան պաշտօնեաները: Պարտքի կատարումը զործնական քրիստոնէութիւնն է, իւրացումը աւետարանական քարոզութեան:

Գ.

Հասկանալի է, որ նորա կատարումը զանազան անձանց մէջ զանազան ձև ու կերպարանք, ուղղութիւն է ստանում՝ համեմատ իւրաքանչիւր անհատի կոչման, պաշտօնի, զործի, պատրաստութեան և ունակութեան: Ազգատ և զրչի տէր մարդուց չպէտք է սպասել, որ հարիւրաւոր կամ հազարաւոր դուլարների զոհարեութիւն անէ, և ոչ էլ հասարակ արհեստաւորից պիտի սպասենք, որ նա զբեր զրէ, թերթ հրատարակէ, մտքերի լուսաւորութեան առաջնորդ դառնայ: Բայց եթէ ամէն մէկը իւր դիրքի և իւր նիւթական և բարոյական կարողութեան համապատասխան իւր պարտքը կատարէ, նպաստած կը լինի մարդկութեան, Ազգի, եկեղեցու և ընտանեկան աշխարհի կատարելութեան կառուցման մեծ զործին: Հին փիլիսոփայի խօսքի համեմատ «մարդը հասարակական կենդանի է», իսկ հասարակական կեանքի հիմքն ու զարգացումը կախուած է պարտքի գիտակցութիւնից և կատարումից: Յաճախ զանգատի խօսքեր ենք լսում, թէ մեր հարուստները, ունեւորները իրենց պարտքը չեն կատարում դէպի եկեղեցին, դէպի Դպրոցը, ազգային կարիքները. զլացողների դէմ զանգատը, մինչև իսկ պարսաւը, տեղին է երբեմն: Բայց մոռանում ենք, որ մենք էլ պարտք ունինք կատարելու, որքան և փոքր լինի այն. դրանց կատարումն ու զանցառութիւնը նոյնչափ գնահատելի է կամ պարսաւելի, ինչպէս մեծերի նկատմամբ: Զրերի մեծ հոսանքները կաթիլներից են բաղկացած, ազբիւրներից, վտակներից, եթէ սովորենք և կատարենք մեր կաթիլ պարտքերը, հանրութեան դաշտերը ոռոգող ջրերի պակասութիւն չենք զգայ: Մեղադրում ենք ժողովուրդի անտարբերութիւնն ու անփութութիւնը իրենց պարտքի կատարման մէջ, բայց աւելի մեծ յանցանք են զործում առաջնորդները, հասարակական իրենց դիրքը, միտքն ու զրիչը զործադրելով կեղծիքի և մոլորութեան հաստատութեան համար, անձնական կամ նեղ կուսակցական «թայֆայական» հաշիւներով: Ուրիշների աչքի մէջ «չիւղ» չպիտի որոնենք, մեր սեպհական պակասութիւնները մոռնալով. լաւագոյն կանոնն է, նախ ինքն իրեն հաշիւ տալ, ուրիշներին անցնելուց առաջ:

Դ.

Գեղեցիկ է և իմաստալից աւետարանական խօսքը. «Որ ի փոքուն հաւատարիմ է, ի վերայ բազմաց կացուցից»: Կեանքը կազմուած է փոքր երեւոյթներից և իրողութիւններից. նրանց կատարումից է կախուած մեծ արժէքների յաջողութիւնը: Մոզայիկ պատկերի բաղկացուցիչ մասերը զոյնզոյն քարի կտորներ են, բայց նրանց դասաւորութիւնը տալիս է կենդանի տեսարան կամ նկար: Որքան փոքր է մայրական աշխատանքը ըստ երեւոյթին. երեխային

ժամանակին լուանալ, սնունդ տալ, քնացնել. խօսել, քայլել սովորեցնել, նորա հետ խաղալ, զբաղեցնել... ամենօրեայ փոքր, չնչին գործողութիւններն են, բայց որոնց հետ է կապուած թանկագին էակի կեանքի պահպանութիւնը, առողջութիւնը, մարմնական և հոգեկան աճեցողութիւնը: Զարմանում ենք զիտականների ընդարձակ ծանօթութեան և հմտութեան վերայ, բայց այդ զիտութիւնն ու իմաստութիւնը միանգամից չէ հաստատուած նորա զխիմէջ, այլ երկարատե և կարգաւորեալ աշխատանքի, մտքերի և ծանօթութիւնների հետզհետէ իւրացման արդիւնքն է՝ տասնեակ տարիների ընթացքում: Տունը միանգամից չի շինուում, այլ նախ տեղն է հարթուում, հիմքը փորուում, ապա հետզհետէ պատերն են բարձրանում, տանիքը ծածկուում, զրահի և ներսից յարդարուում՝ բնակարան դարձնելու համար: Այսպէս է և պարտքի կատարումը, ընտանեկան, համայնական, եկեղեցական — ազգային և համամարդկային շրջաններում:

Ե.

Սովորենք ճշգրտապահ լինել մեր պարտքի կատարման մէջ, սկսած երեխայութեան, պատանեկութեան օրերից, սովորութիւն և կանոն դարձնելով այն մեր ամբողջ կեանքի ընթացքում: Դաստիարակչական մեծ և ճշմարիտ ուղղութիւնն է այդ, որին պիտի ենթարկուին ամէն հասակի, կարգի և կոչման տէր մարդիկ, եթէ կամենում ենք անսայթաք լինիլ, զոնէ պակաս անսայթաք լինի մեր անհատական և հասարակական կեանքը: Դիտակցական հասկացողութեան նպաստում է նաև մեքենական սովորութիւնը. մենք առանց դժուարութեան զարթնում ենք որոշ ժամին, երբ սովորութիւն ենք դարձրել այդ ժամին զարթնելը: Սովորենք լինել ճշգրտապահ մեր խօսքի, մեր գործի, մեր ընթացքի մէջ, դորանով կը դիւրանայ և մեր պարտքի կատարումը, որ կեանքի յաջողութեան և բարոյական կատարելութեան ուղին է:

Աստուած օգնէ մեզ պարտքի զիտակցութեան և կատարման նուիրական գործի մէջ, որպէսզի մի օր նորան հաշիւ տալիս, ասել կարողանանք. «Ծառայք անպիտան եմք, զոր ինչ պարտն էր առնել, արարաք»:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԿՐԹՆԱԿԱՆ

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՕԹՔԸ

Դարձեալ, փորձութիւններու դէմ աղօթել կ'արգարանայ, որովհետեւ, տառապանքներէ և փորձիչ ցաւերէ խուսափում մը կը յայտնէ, հոգ չէ նոյն իսկ թէ փորձութեան վտանգներուն զոհը մենք չըլլանք: «Անցցէ բաժակս այս յինէն» աղօթքը բնական և նուիրական աղօթք մըն է և ոչինչ կայ դատապարտելի անոր մէջ, միայն թէ զուգորդուի Աստուածային կամքին հնազանդութեամբ. «Բայց ոչ որպէս ես կամիմ, այլ զու»: Եթէ Աստուծոյ ձեռքն է որ այն բաժակը մինչև վերջ կը բռնէ մեր բերնին մօտ, յօժար ըլլալու ենք զայն խմելու: Այսպէս աղօթելը յարմարագոյն պատասխանը կրնայ համարուիլ դարբերութեան խրախուսիչ սա յայտարարութեան. «Որպէս գիտայ հայր ի վերայ որդւոց իւրոց, այնպէս գիտացի Տէր յերկիւղածս իւր: Զի նա գիտաց զստեղծուածս մեր, և յիշեաց թէ հոգ եմք»:

Այս և ուրիշ շատ մը պատճառներով արգարանալի է փորձութեանց դէմ աղօթել. որովհետեւ, Յիսուս ալ փորձութեան չի յանալու համար արթուն մնալ և աղօթել կը պատուիրէ: Յայտնի է թէ այս աղօթքը իր արգարացումը կը գտնէ մարդկային տկարութեան մէջ և ըմբոստացում մը չէ Աստուծոյ կամքին դէմ:

«Այլ փրկեա ի չարէ»: Ահա այս է երկրորդ կէտը կամ մասը այս գոյգ հայցումին: Առաջին ակնարկով իսկ կ'երևի՝ թէ այս խօսքը պարզաբանումն է առաջին մասին, որ կը յայտնէ ուր է փորձութիւնը: Այս մասին մէջ կը շեշտուի չարին գոյութիւնը և կը հայցուի փրկուիլ անկէ: Որովհետեւ փորձութեան առարկան չարն է, անհրաժեշտ է չարը, որ կայ մեր մէջ, մեր մեղսալից բնութեան մէջ: Այո՛, թէ և կայ բարին հրապոյրը և մեր պատրաստակամութիւնը անոր համար, սակայն, ատկէ զատ անձնական տխուր փորձառութիւններու զիտակցութիւն մը ունինք, թէ կայ նաև չարին քարշողութիւնը մեր մէջ, և

ներքին ստորնացուցիչ զրգուձներ՝ անոր հպատակելու համար: Ահա այս է չարը:

Զարին ծագումը պրպտել և այն անլուծանելի հանելուկին պարզումին աշխատիլ դժուար և միանգամայն անօգուտ աշխատութիւն մը պիտի ըլլար, ինչպէս ըսինք, ուրիշ առթիւ ալ: Սակայն, մարդկային պատմութեան արշալոյսին իսկ կը տեսնենք գոյութիւնը չարին: Շատ բան չենք գիտեր չարին գոյութեան և ուրիշ հանգամանքներուն մասին, թէ չարն ալ սկիզբէն կար, թէ ի՞նչպէս կը պահէր իր գոյութիւնը, թէ ի՞նչ է անոր նպատակը եայլն: Բայց չարին առաջ բերած տխուր արդիւնքներէն կրնանք երթալ պատճառին, որ է չարը՝ ինքը՝ և անոր գոյութիւնը: Զարին գործած տխուր աւերներէն և այս մասին մեր ունեցած զիտակցութենէն ետքը կան նաև Ս. Գիրքին յայտնութիւնները այս մասին: Յովհաննէս առաքեալ կը գրէ. «Գրեմ ձեզ, երիտասարդք, զի յաղթեցէք դուք չարին» (Ա. Յովհ. Բ. 13): Նաև «Այլ որ յԱստուծոյն է ծնեալ՝ պահէ զանձն, և չարն առ նա ոչ մերձենայ» (անդ, Ե. 18): Յիսուս ալ իրեններուն համար չաղօթեր որ աշխարհէ վերցուին, այլ պահուին չարէն (Յովհ. Ժ. 15): Պօղոս առաքեալ ևս առ Թեսաղոնիկեցիս Երկրորդ Թուղթին մէջ (Գ. 3) կ'ըսէ. «Այլ հաւատարիմ է Տէր, որ և հաստատեցէ զձեզ, և պահեցէ ի չարէ անտի»: Այս չարը Յիսուս և բոլոր ներշնչուած գրողներ ընդհանրապէս կ'անուանեն Սատանայ. թէ և, «խաւարի իշխան», «փորձող», «օձը», «վիշապը» և այլն անուններով ևս խօսուած է անոր վրայ:

Ահա այսպէս ըսել կ'ըլլայ թէ սատանան ներկայ է ուր որ մարդիկ կան, որովհետեւ այս աղօթքը միլիոնաւոր մարդոց բերաններէն կը բարձրանայ առ Աստուած, ու չարէն փրկուելու այս փափաքը անկարելի փափաք մը չէ մարդոց սիրտերուն մէջ: Այո՛, ըստ Ս. Գրոց Սատանան ալ ունի իր իշխանութիւնը, թագաւորութիւնը, ան ալ ունի իր ներկայացուցիչները, իր չար կամքին ծառայող հրեշտակները: Ան և իրենները, իրենց գործադրած բոլոր մեքենայութիւններով ու պատրանքներով, չար նպատակի մը, մարդոց մոլորումին և անկումին համար կ'աշխատին անդադար,

իրենց վարձք ունենալով հոգիի մը կործանումը և գահալէժ գլորումը մեղաց խորունկ անդունդին մէջ։ Սատանան կը ներկայացուի իբրեւ «Լէգէոն», ինչ որ կը նշանակէ անոր զօրքերուն բազմութիւնը։ Եւ արդէն անոր գործած այսքան աւերները, այսքան փրատները՝ անոր բազմութենէն և մեր ինկած բնութեան ցաւազար միտումներէն զատ ի՞նչ բանի կրնանք վերագրել։ Չարին լէգէոնը չթելադրե՞ր մեզ որ մենք ալ բարիին զօրութեանց միութեամբ մը գործենք անոր դէմ։ Եւ արդէն ի՞նչ կը նշանակէ Քրիստոնէական եկեղեցին, քրիստոնեայ եղբայրութիւնը, քրիստոնէական միակամ և միազօր ջանքերը, եթէ ոչ այս հոգեկան միութեան անքակտելի կապերովը կապուած և միացած հաւաքական ուժով և եռանդով գործել՝ տկարացնելու և վտարելու համար չարին իշխանութիւնը մարդկութեան մէջէն։ Աստուած միայն կրնայ յաղթել սատանային զօրութեան, և մենք ալ, Անոր Ս. Հոգիին շնորհքին զօրութեամբ։ Սատանայի զօրութիւնը բաւական եղաւ Դաբրիէլ հրեշտակապետը քսանմէկ օրեր արգիլելու, և Դաբրիէլ անոր յաղթելու համար պէտք ունեցաւ օգնութեանը Միքայէլին, զոր մարգարէն հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ. — «Եւ մարմին նորա ծովագոյն, և երեսք նորա իբրեւ զտեսիլ փայլական, և աչք նորա իբրեւ ճառագայթ հրոյ. բազուկք և բարձք նորա իբրեւ զտեսիլ փայլուն պղնձոյ, և բարբառ բանից նորա իբրեւ զբարբառ զօրու» (Դան. Ժ. 6)։ Այո՛, Աստուած իրենց կողմը ունին ամէն անոնք որ բարիի գատին յառաջացման համար կ'աղօթեն և կը գործեն։ Արդէն ո՞րչափ յիմար պէտք է ըլլայ մէկը՝ որ այսպիսի զօրաւոր ակոյնքանի մը, ոսոխի մը դէմ մի միայն իր անձնական ուժերով խիզախել փորձէ։ Եթէ զԱստուած և Անոր շնորհաց միջոցները չունինք մեր կողմէն՝ ի զուր կ'աշխատինք, անօգուտ են մեր ջանքերը. բայց, եթէ Աստուած մեր կողմէն է՝ ո՞վ կրնայ հակառակիլ մեզ։ Ո՛չ գոթքը՝ իր բոլոր արհաւիրքներով, ո՛չ սատանան՝ իր լէգէոններով, ոչ իշխանութիւնք, ոչ զօրութիւնք, ոչ խորութիւն և ոչ բարձրութիւն, և ոչ այլ ինչ արարած կրնան յաղթել մեզ։ Բարութեան, ճշմարտութեան և արդարութեան գատն ու յաղ-

թանակը յաւիտենական է։ Բայց նոյն ատեն, ո՞րչափ յիմար ըլլալու է մէկը, երբ սատանային Յաղթողին դէմ ապստամբելու ամբարտաւանութիւնը կը գործէ։ Ապրտամբիլ Անոր դէմ, որ կրնայ յաղթահարել սատանային լէգէոններուն, Անոր՝ որ կըրնայ զղրղել գոթքին գոնները, Անոր՝ որ թիզովը կը չափէ ովկիանը. Անոր դէմ ապրտամբիլ...։

Հետեւաբար, չարին և անոր զօրութեան մասին տարակուսելու չափ անմիտ, կամ՝ կարելի է ըսել՝ տգէտ մէկը պէտք չէ գտնուի։ Եթէ երբեք կայ՝ թող անգամ մը ականարկ մը նետէ աշխարհիս ինկած վիճակին վրայ, և տեսնէ թէ չարը ո՞րչափ գործօն է անոր մէջ. թող իր մտածութեան առարկայ ընէ բռնարարութիւնները, անիրաւութիւնները, նախանձոտութիւնները, մոլութիւնները, իրենց հազարաւոր տեսակներով, փորձութիւնները՝ իրենց գրաւիչ քաւշողութիւններով, մեղքը՝ իր անբեւեակայելիօրէն այլատեսակ պէսպիսութիւններով, և այն ատեն պիտի ստիպուի հաւատալ թէ կայ ու կը մնայ չարը, և մեծ է անոր զօրութիւնը, և ընդարձակ՝ անոր գործունէութեան շրջանակը։ Նոյն ատեն մտիկ ընէ նաև իր ներքին չար զրգույնները, հին մարդուն պահանջկոտութիւնները, և աւելի մօտէն պիտի զգայ գոյութիւնը և սաղաքանքները չարին։ Ուրեմն, ա՛յո է այն չարը՝ որմէ փրկուելու համար կ'աղօթենք մեր հոգիին խորէն առ Աստուած բարձրացած, վստահամիտ պատրաստակամութեամբ մը, «Այլ փրկեա զմեզ ի չարէն»։

«Փրկեա» կը նշանակէ հայցուածին «Մի տանիր»ը, այսինքն թէ, Քու նախախնամութիւնդ, եթէ կարելի է, իր անհասանելի տնօրինութիւններուն մէջ փորձութիւն չը կարգադրէ մեզի համար. բայց եթէ Քու կամքդ է որ փորձուինք՝ զմեզ չարէն փրկէ, որ ըսել է, թէ փորձութեան մէջ չարէն չյաղթուինք և պահուինք այն պահանջութեամբ զոր Յիսուս խնդրեց Քեզմէ իրեններուն համար։ Եւ կամ կը նշանակէ թէ չարը թող չիջիս մեր վրայ. ազատէ զմեզ անոր ազդեցութենէն, որ կրնայ ծանրանալ մեր վրայ թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին փորձութեանց պատճառաւ։ Ահա ա՛յո է «փրկեա» բառին իմաստը։

Եւ արդէն Աստուծոյ որդիները ազատ

են ու փրկուած չարէն: Ա. Գիրքը այս մասին ռըչափ սրտապնդիչ խոստումներ կը պարունակէ, որոնցմով զօտեւայնդուած՝ քաջութիւն կը զգանք չարին դէմ ասպարէզ կարգալու: Յիշենք այն սրտագրաւ և նուիրական խոստումներէն մէկ քանին. — «Որ փրկեացն զմեզ յիշխանութենէ խաւարի, և փոխեաց զմեզ յարքայութիւն Որդւոյն իւրոյ սիրելւոյ» (Կող. Ա. 13): «Գիտեմք եթէ յԱստուծոյ եմք, և աշխարհ ամենայն ի չարի կայ» (Ա. Յովհ. Ե. 19): Այսպիսի շատ մը խոստումներ, որոնք յոյսի աստղերու պէս կը փայլին Ս. Գրական ջինջ երկինքին վրայ, լուսացնցող փարոսի մը դերը կը կատարեն կեանքի մութ գիշերուան մէջ, և մեզ կ'առաջնորդեն դէպի փրկութեան նաւահանդիստը:

Եւ երբ հարցուի թէ ի՞նչպէս կարելի է Աստուծոյ որդի ըլլալով՝ ազատ մնալ չարէն ու փրկուիլ անոր կործանարար ազդեցութենէն. նախ՝ կրնանք պարզաբանել թէ ի՞նչ կը նշանակէ Աստուծոյ որդի ըլլալ: Այո՛, Աստուծոյ որդի ըլլալ կը նշանակէ խեղճել չարին գրգռումները մեր մէջ և մեռնիլ արտաքին աշխարհի մեղսալից վայելքներուն համար: Իսկ այս վիճակին մէջ չարունակելու կարելիութիւնն ալ երաշխաւորուած է Ս. Հօգիին հզօր առաջնորդութեամբ: Հետեւաբար, այս իմաստով է որ «Աստուած իր սուրբերուն ապականութիւն տեսնել պիտի չտայ»: Այս հասկացողութեամբ է որ սուրբ սիրտ ունեցողներ զԱստուած պիտի տեսնեն և խաղաղարարները Աստուծոյ որդիներ պիտի կոչուին և Անոր հայրական հովանիին ներքեւ իսպառ ազատ պիտի ըլլան չարէ, փրկուելով անոր մահացուցիչ ազդեցութենէն: Արդէն, այս հասկացողութեամբ, համիմաստ են «Չարէն փրկուիլը» և «Աստուծոյ անուան սուրբ ըլլալը», որովհետեւ, մեր չարէն փրկուելովը և մեղաց ազդեցութենէն ազատ մնալովը՝ Աստուծոյ անունը կը սրբաբանուի մարդոց և մեր սիրտերուն մէջ: Որչափ որ մեր և մեր մեղքերուն պատճառաւ Աստուծոյ և Անոր սուրբ անուան կը հայհոյուի, նոյնչափ ալ և աւելի մեր սրբութեամբ Աստուած կը բարեբանուի: «Որ պէսզի տեսցեն զգործս ձեր բարիս, և փառաւորեսցեն զձայր ձեր՝ որ յերկինս է» (Մատթ. Ե. 16): Ահա այս կերպով ռըչափ

զեղեցիկ և ուշագրաւ կապակցութեան ոսկի երիզ մը Տէրունական Աղօթքին առաջին և վերջին հայցուածներուն մէջ. այսինքն՝ Աստուծոյ անուան սրբութեան և մեր չարէն պահուելուն միջև:

Կ'աղօթենք նաև որ մեզ չարէն փրկէ: Ահա, դարձեալ, քրիստոնէական եղբայրութեան նուիրական սկզբունքը կը պատկերանայ մեր առջև. մեր, որ պարտական ենք իւրաքու Օգնելու փորձութեանց մէջ: Մեզ և մեր ընկեր-արարածներուն վերաբերող նախորդ երկու հայցուածներով, մեր նիւթական պէտքին — հացին — համար, մեր հոգեկան պէտքին — ներողութեան — համար աղօթած էինք. այս երրորդով ալ կ'աղօթենք մեր բոլոր ընկեր-արարածներուն, եղբայրներուն և բոլոր մարդոց չարէն պահուելուն ու փրկուելուն համար. նախ՝ փորձութեան չտարուելուն, և եթէ տարուած են՝ չարէն փրկուելուն համար: Այս է ճշմարիտ Գրիստոնէութեան ոգին. այս է ճշմարիտ բարոյականութեան բուն իմաստը: Մեր թշնամիները սիրել և մեր ատելիներուն բարիք ընել պատուիրող Սիրոյ կրօնք մը՝ պիտի պատուիրէր նաև աղօթել մեր ընկերներուն և նոյնիսկ թըշնամիներուն չարէն պահուելուն և փրկուելուն համար: Սո՛ւրբ կրօնք, վսեմ Յայտնութիւն, երկնային Սկզբունքներ, արդեօք ե՞րբ պիտի իրականանաք այս աշխարհիս վրայ . . . :

Բայց, մե՛ղք որ կայ նաև մետալին միւս կողմը, իրողութեան տխուր պատկերը: Զկա՞ն նաև մարդիկ, նոյնիսկ քրիստոնէայ անուան ներքեւ ապաստանածներ, որոնք հաճոյք կը զգան իրենց ընկերոջ գայթակման, գանգալութեան, և նոյն իսկ զահապէժ անկուսներէն, որոնք կը ծածաղին իրենց ատելիներուն հանդիպած փորձութիւններուն և չարիքներուն վրայ. որոնք իրենց եղբայրներուն «վայ»ին դէմ «վա՛շ» կը պատասխանեն. և որոնք անմտաբար ուրիշներու անկումին մէջ՝ իրենց կանգնումը, ստորնացումին մէջ՝ բարձրացումը, հառաչանքին մէջ՝ յաջողանքը, մուրանքին մէջ՝ մեծարանքը, լացին մէջ՝ խինդը, և արցունքին մէջ՝ ծիծաղը կը փնտռեն: Ի՞նչ փոքրողութիւն, մանաւանդ ի՞նչ նախատինքն մուր Գրիստոնէութեան ճակատին վրայ քուած . . . : Այդպիսիներ,

իրականին մէջ, ո՛չ թէ քրիստոնեայ, այլ մարդ իսկ չեն. որովհետեւ ճշմարիտ մարդը այդօրինակ փոքրագուծներէ զերծ է խալաւ:

Ուրեմն, տեսնենք թէ այս հայցուածը «Այլ փրկեա զմեզ ի չարէ» ի՞նչ զգացումներ կ'արթնցնէ մեր մէջ:

(1) — Կը ներշնչէ մեզ սաստկագոյն կարօտ մը, հզօր ըղձանք մը չարին ամէն արտայայտութիւններէն ազատուելու համար. — ազատուիլ չարէն՝ որ կը շրջապատէ մեզ, իր այլազան հրապոյրներուն գրաւիչ պատկերացումներով. չարէն, որ շահու, հաճոյքի, փառքի, դիրքի և ձիրքի ոսկեզօծ երեւոյթներուն տակ կը փորձէ պատրել զմեզ և պատռել իր անարկու ժանիքներով. չարին՝ որ աշխարհն է ու աշխարհայնութիւնը, իր բոլոր վաղանցիկ վայելքներուն մէջ, նոյնպէս չարէն՝ որ մեր մէջն է, որ կը զգանք անոր գոյութիւնը մեր շատ մը վրդովանքներուն մէջ, որ թերեւս պահ մը քնանայ մեր մէջ, նիրհող առիւծի մը պէս, ամենաթեթեւ պատենութեամբ մը արթննալու և յօշոտելու համար. չարէն՝ որ փշոտ ողնիքի մը պէս սլաքներ ունի և ամէն մէկ շարժումին կ'արձակէ զանոնք՝ ծակծակելու համար մեր սիրտերը: Վերջապէս, հին Մարդէն, որուն համար Ս. Պօղոս կը գանգատէր դառնօրէն: Մենք պէտք է ազատ ըլլանք այս կրկին չարերէն, որոնք մէկ են բնութեամբ և երկար ժամանակներ տիրած են մարդկութեան և մեր վրայ: Ահա փրկութեան այս բաղձանքով կը հրավառին մեր հոգիները, երբ կ'աղօթենք «Այլ փրկեա զմեզ ի չարէ»:

(2) — Կը ներշնչէ մեզ այն համոզում մը, վերջնական այն հասկացողութիւնը, թէ մեր իսկական փափաքը պէտք է ըլլայ չարէն ազատ պահուիլ Աստուածային զօրութեամբ: Այո՛, Աստուածային զօրութեան պարտինք դիմել, և այդ ո՛չ թէ երկիւղով, այլ սիրով և յօժարակամութեամբ: Այս սէրն ու յօժարակամութիւնը ստեղծելու են մեր մէջ այն բոլոր առաքինութիւնները, բոլոր երկնաւոր բաղձանքները, որոնք գեղթափներ են չարին դէմ: Այս ամէնը կարելի պիտի ըլլայ միայն Աստուծոյ զօրութեամբ: Ան կրնայ պահել զմեզ. «Փրկութիւնը Աստուծմէ է»: Հետեւաբար, Յիսուսի դրած այս վերջին հաստատական հայցուածը աւելի կը շեշտէ, մեր միւս բո-

լոր պէտքերուն պէս, ասոր ևս Աստուծմէ շնորհուիլը:

(3) — Կը ներշնչէ մեզ հաւատքի հանգանակ մը, որով կը խոստովանինք թէ չարը Տէր մը ունի, թէ մենք գիտենք թէ ո՛վ է անոր հզօր Տէրը, թէ մենք կախում ունինք Անկէ, թէ մենք պարտականութիւններ ունինք Անոր հանդէպ: Այս հանգանակը մեր կատարեալ գիտակցութիւնն է, որով յարմարապէս Աստուծոյ կը տանինք մեր բոլոր վիշտերն ու վրդովմունքները: Այս կարճ կեանքը, որուն «օրերը սակաւ են և չար», կը փորձէ զմեզ յաճախ չարին դէմ անհոգ գտնուելու, և մեր անձնական զօրութեան վստահելու, ինչ որ շատ անգամներ ամօթալի դաս մը տուած է մեզ՝ մեր անփութութեան կամ ինքնահաւանութեան դէմ: Այս ինքնազատապարտութեան խոնարհ ու համեստ պատմութիւնը, որ պայծառակերպութիւնն է մեր հոգիներուն, եւ կրկին յաղթանակը չարին դէմ, վերջաւորութիւն մը միայն ունի, որ է մեր եռանդազին եւ վստահալից այս վերջին հայցուածը չարին դէմ, անոր Ամենակարող Յաղթողին ուղղուած, եւ Յիսուսի կողմէ մեր շուրթներուն վրայ գրուած — «Այլ փրկեա զմեզ ի չարէ»:

Ահա մինչեւ հոս Տէրունական Աղօթքին Աստուծոյ եւ մարդոց վերաբերեալ եօթը հայցուածներուն — որոնք՝ վերջին երկուքին միացումով՝ վեց ալ կրնան համարուիլ — մէկ պարզաբանութիւնը, զոր պիտի փափաքէինք աւարտել՝ վերջին փառատրութեան մասին եւս քանի մը խօսքեր աւելցնելով:

Ուրեմն, Քրիստոնեայ եղբայրներ, աղօթենք նկատի ունենալով ներքին և արտաքին չարը, անոր նիւթած փորձութիւնները, եւ մեր տկարութիւնները անոնց հանդէպ: Աղօթենք եռանդազին, աղօթենք կոտրած սիրտով, խոնարհ ոգիով, արտասուախառն պաղատանքներով — «Եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա զմեզ ի չարէ»:

ԳՐ. ՍՐԿ. Հ. ԴԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

(Շարունակելի՛ 17)

ԱՆՄԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԻՒՆԸ

Գ Լ ՈՒ Խ Գ.

Ա. — Այն պարզ կարելիութիւնը թէ յետ մահու կրնանք շարունակել գոյութիւն ունենալ շատ հեռու է անմահութեան մէջ մարդոց շահագրգռութիւնը գոհացնելէ։ Արդարեւ կրնան ըլլալ մարդիկ որոնց փափաքները յաւիտենական կեանքի համար այնչափ զօրաւոր են որ երբ անմահութեան գէժ փաստերուն տարհամոզիչ ըլլալը կ'ապացուցուի, անոնց սիրտերը, նման դաւարուած զսպանակներու որոնք կ'արձակուին, կ'ոսոսոստեն վստահ յայտարարութեան վրայ թէ կարելին ճշմարիտ է։ Այդպիսի կեցուածք մը շատ ալ անբանաւոր է, որովհետեւ երբ մեծ կեանք մը, — որ կը բարախէ էներժիով և յոյսով, և որ բռնաւորուած է կարողութիւններով որոնք կ'իսկային միայն արտայայտուած են, և որ կը տենչայ կարողութեան մը որ աւելի մեծ է քան ձեռք բերածը —, յանկարծ կ'անբեւութանայ մեր տեսողութիւնէն, փաստին պատասխանատուութիւնը կը թուի ինչալ անոնց որոնք մարդկութեան տիեզերական յոյսին դիմաց կը պնդեն թէ կեանքը անէացած է։ Եթէ, հետեւաբար, այդպիսի փաստ մը բողբոջին անկարելի է, եթէ մտաւոր տիեզերքին բոլոր ծակոծուկերը տեսողութիւնէ չեն ծածկեր մէկ հատիկ իրողութիւն որ ապացուցանէ անհատականութեան կազմալուծումը, մարդ կրնայ լաւ զգալ հաւանականութեան զօրաւոր վարկածը թէ կեանքը կը շարունակուի։ Այսու հանդերձ, աւելի զգուշաւոր միտքեր, շատ պիտի չաղդրւին այս նկատողութիւնէն։ Եթէ յաւիտենական կեանքի պարզ կարելիութիւնը ամէն ինչ է զոր կրնան անոնք հաստատել, առկէ յառաջ եկած կեցուածքը ոչ թէ դրական վստահութիւն պիտի ըլլայ, այլ տգիտականութիւն։ Անոնք որչափ ալ շատ փափաքին անմահութեան մասին, ինքզինքնին պատուով կ'ապուած պիտի զգան փաստէն անդին չանցնելու։

Ասկէ զատ, այն պարզ կարելիութիւնը թէ մարդ կրնայ մահուան մէջէն ալ ապրի՝ անբաւական է, որովհետեւ այն ամե-

նախոր նշանակութիւնները զօրս ունի անմահութեան մասին հաւատքը մարդոց կեանքերուն համար չի կրնար վերաբերիլ մէկու մը որ, ըմբռնելով որ անդրդերեզմանական գոյութիւնը կարելի կամ նոյնիսկ հաւանական է, տակաւին զրականօրէն համոզուած չէ որ ճշմարիտ է։ Եթէ անձնական յարակալութեան մասին հաւատքը վերաբերէր միայն խորհրդաւոր ապագայի մը, այդ մասին անստուգութիւնը մեծ կարեւորութիւն պիտի չունենար, և անոր ճշմարտութեան կարելիութիւնը կրնար ծառայել մեծ մասին այն պէտքերուն որոնք կրնային հոգացուիլ վստահ ապահովութեամբ։ Այսու հանդերձ, անդրդերեզմանական կեանքը արուեստական յաւելում մը չէ այս ներկայ գոյութեան, այլ բնականօրէն շարունակութիւն մը անոր, եթէ մարդ ունի կերպով անմահ է, հիմա ալ անմահ է։ Յաւիտենական կեանքը, անոնց որոնք սահմանուած են յաւիտեան ապրելու, մահուան մէջ շնորհուած ստացուածք մը չէ, այլ ներկայ օժիտ մը, որուն կատարեալ գնահատութիւնը անհաշուելիօրէն կը խորացնէ, կը գեղեցկացնէ և կը հանդիսաւորէ մեր մեծ մասամբ հասարակ օրերուն նշանակութիւնը։ Որովհետեւ եթէ մարդ անմահ է, հիմա ան սկսած է հոգեւոր աճումի անվերջ ընթացքի մը որուն մէջ թաքուն են անսահման կարելիութիւններ, ան հիմա սկսած է ճամբորդութեան մը որուն մէջ մահը միջադէպ մըն է, կեանքի պատմութիւն մը զոր գերեզմանը պարզապէս պիտի կէտադրէ աւելի բարձր նշանակութեան մը համար։ Եթէ յաւիտենական կեանքի վրայ այս հաւատքը իբրեւ ներկայ ստացուածք մը այնպէս մը պիտի հասկցուի որ նկարագրի կողմէ կենսական տարրերութիւն մը ընէ, եթէ մարդ այսօր առաւելութիւն ձեռք պիտի բերէ այն սփոփանքներէն, նուիրագործութիւններէն, շարժառիթներէն և յոյսերէն որոնք յատկապէս կը վերաբերին անմահ անհատականութեան մը, մինչև որ, զիտակցի թէ ինք անմահ է, կը սկսի հիմակուրէն ապրիլ այնպիսի կեանք մը որ արժէ յաւիտեան ապրիլ, անմահութիւնը իրեն ըլլալու է ոչ թէ հաւանականութիւն մը, այլ ապահովուած համոզում մը։ Անմահութեան մասին վստահ հաւատքը կարեւոր է սա հիմնական պատճառով որ հիմա անկէ

կախում ունի անմահութեան գործածութիւնը։ Ոչ ոք իրապէս պիտի ուզէ ապրիլ անպէս իբրեւ թէ ինք յաւիտենական էակ մը ըլլար ցորչափ ապահովուած չէ թէ իր կեանքին մասին այդպիսի մեկնութիւն մը ճշմարիտ է։ Արդ, երբ մարդ կը փնտռէ դրական և ապահովիչ պատճառներ հաւատալու համար անձնական շարունակութեան, կրնայ սկիզբէն յուսահատիլ այն միաձայնութենէն որով մարդիկ կը միարանին, երբեմն յաղթականօրէն և երբեմն ակամայ, թէ անմահութիւնը չի կրնար ապացուցուիլ։ Ապահովաբար, կարգ մը հոգեբանական խուզարկուներ, աւելի կամ նուազ մտաահութեամբ, կը հաստատեն թէ իրենք հազորդակցութիւն կը պահեն մեռելներուն հետ։ Այն գէպերը որոնք կը թելադրեն հոգեւոր հազորդակցութիւն այս աշխարհի և միւս աշխարհին միջև, և որոնք փորձառականօրէն բաւական տպաւորիչ եղած են համոզելու համար Սըր Ուիլյամ Քուքը, Սըր Օլիվըր Լօճը, և նման գիտական խառնըւածքով և դաստիարակութեամբ մարդիկ չեն կրնար պաշտօնապէս և համարձակօրէն ծիծաղելի նկատուիլ, բայց այդպիսի փաստ շատ դժուարամատչելի է, ներկայիս շատ կասկածելի իր կցորդութիւններուն (իմբլիքէշըն) մէջ, ապահովելու համար պատկառելի թիւով ժողովուրդներու թէ դալ աշխարհը ճշմարիտ է։ Կրնայ ըլլալ որ մեր վրայ մեծ լոյս ծագի այս կողմէ, և, ինչպէս Թրետերիք Մայերս մարգարէացաւ, ասկէ քանի մը սերունդ վերջ ունէ մարդու անկարելի պիտի ըլլայ կասկածիլ Յիսուսի Գողգոթայէ վերջ իր աշակերտներուն երեւումներուն վրայ, բայց ներկայիս, մարդոց մեծագոյն մասը հոգեբանական երեւոյթէ բոլորովին տարբեր մարդի մը մէջ պէտք է փնտռէ մեր կամ Տիրոջ անմահութեան ստուգութիւնը։ Ապահովաբար բազմութիւններ կան որոնք անմահութեան վրայ իրենց հաւատքը կ'առնեն առանց փաստի, արտաքին հեղինակութեան մը վճիռին վրայ, բայց այդպիսի դիւրահաւան կեցուածք մը յարաճունօրէն անկարելի կը դառնայ։ Եթէ անմահութեան հաստատութիւնը գիրքերուն և եկեղեցիներուն մէջ չի կրնար գտնուիլ դրական աջակցութիւն նշմարելի կամ գտնելի գէպերու մէջ, անոր ճշմարտութեան մասին մարդկութեան համո-

զումը ապահովաբար ունայն պիտի ըլլայ։ Մարդիկ այսօր փաստ կ'ուզեն։ Որովհետեւ, ասոր համար, անմահութեան մասին հաւատքը կը թուի ենթակայ չըլլալ մտածումի գիտական եղանակներու և ոչ ալ թոյլատու ըլլալ ստուգելի հաստատութեան, անոր մասին մարդուն հաւատքը բնականաբար կը ձգտի անապահով ըլլալ, դառնալ փորձ մը և անստոյգ յոյս մը, մինչև որ վերջապէս իրեն համար ապագայ աշխարհը պարփակուի ազօտ կարելիութեան մը մէջ։

Բ. — Հասարակ յայտարարութիւնը, հետեւաբար, թէ անմահութիւնը չի կրնար ապացուցուիլ, պէտք է ենթարկուի խուզարկու վերլուծումի։ Իրողութիւնն այն է որ, ճշմարտութեան հակառակ է թէ անմահութեան հաստատութիւնը և գիտական օրէնքի մը հաստատութիւնը կ'ենթադրեն արմատապէս տարբեր իմացական ընթացքներ և այն ժողովրդական խոհալը զոր կը շինեն հիմնուած է մեթոտներու ամենախոր թիւրիմացութեան մը վրայ զորս գիտունները շարունակ կը գործածեն։ Ամէն գիտութեան հիմնական ենթադրութիւնը սա է որ տիեզերքը ճշմարտապէս տիեզերք մըն է, իր ոչ թէ թափառական և այլանդակ, այլ միաձև, վստահելի և օրէնքի ենթակայ ընթացքին կանոնաւորութեամբ հաստատուն։ Առանց այս հաւատքին, որ երբեք ապացուցուած չէ և երբեք չի կրնար ապացուցուիլ կատարեալ կերպով, գիտութիւնը անկարելի պիտի ըլլար։ Հիւքսլէյ ինքզինքը կը կոչէ տգիտական մը Աստուծոյ էութեան և նկարագրին ակնարկութեամբ, բայց տիեզերքին հաստատութեան և կանոնաւորութեան մասին կրնար չըլլալ տգիտական մը ու ըլլալ տակաւին գիտուն մը։ Ան պէտք է ընէ հաւատքի այդ ոտուամը, և կ'ընէ զայն ուրախութեամբ և վստահութեամբ։ «Իբր զօրաւոր համոզում», կ'ըսէ ան, «թէ տիեզերական կարգը բանաւոր է, և հաւատքը թէ, իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, չընդմիջուած կարգ տիրած է տիեզերքի մէջ, ես ոչ միայն կ'ընդունիմ ատիկա, այլ տրամադիր եմ կարծելու թէ ասիկա բոլոր ճշմարտութիւններէն ամենէն կարեւորն է»։ Կատարելապէս ճիշտ է։ Մարդուն համար կան հաւատքի ասկէ աւելի Եփորեցուցիչ քանի

մը արկածներ և ասիկա կը գտնուի ամէն զիտութեան հիմին մէջ: Որովհետեւ այն ենթադրութիւնը թէ միշտ եղած է և պիտի ըլլայ բանաւոր և օրէնքներու ենթակայ ամբողջ մը, կատարեալ ստուգումի ենթակայ է, հարցին բնոյթով: Կարգ մը հաստատող դէպքեր, սակայն, կը ցուցնեն, և սահմանափակ չըլծանակներու մէջ կէտ առ կէտ կ'ապացուցանեն, բնութեան վստահելիութիւնը, թէ «տիեզերական կարգ մը կայ» խօսքը բանաւոր համոզում մըն է, նոյնչափ ստոյգ որչափ վերին աստիճան կարեւոր: Մարդիկ երեւան հանեցին թեւատներուն օրէնքները և անկէ վերջը գտան որ մոլորակները իրենց ընթացքներուն մէջ զանոնք կատարելապէս կը ձեւացնեն: Կրակին տարրաբանական պայմաններն ու յատկութիւնները, երկրի վրայ ըլլալ թէ աստղերուն մէջ, յարեւմտեան գտնուած են: Մասնաւոր զիտութեան մէջ բնութեան վստահելիութիւնը այնչափ կատարելապէս ստուգուած է որ տարրաբանութեան բրօքէսէօրի մը հաստատական ցնծալից խօսքը զիւրաւ կը փոխադրուի ամբողջ տիեզերական կարգին, «Բնութեան միեւնոյն հարցումը ըրէք միեւնոյն եղանակով, և անիկա միշտ միեւնոյն եղանակով պիտի պատասխանէ ձեզի»: Տիեզերքը ամենուրեք ենթակայ է մտածումի, ան կրնայ հասկցուիլ, ան վստահութեան արժանի ճշգրտապէս է, ոչ թէ քմահաճ — ահա այն համոզումը որ, կտորներու մէջ ապացուցուած, վստահութեամբ կը հաստատուի իբրեւ հաւատքը զիտութեան ի մասին բովանդակ տիեզերական կերպերուն (բրօքէս):

Նշանակելի հետեւութիւն մը կը պարուրուի այն հաստատական խօսքին մէջ թէ տիեզերքը բանաւոր է: Ի՞նչ կը նշանակէ այս խօսքը; Եթէ ոչ թէ տիեզերքը այնպէս կը շարժի ինչպէս կարելի էր ակընկալել թէ պիտի շարժի, թէկուզ ատիկա Մտքի միջոցաւ մտածուած ըլլար: Երբ Չարլըս Տարվին կը գոչէ, «Եթէ նկատի առնենք բովանդակ տիեզերքը, միտքը կը մերժէ անոր նայիլ իբրեւ արդիւնքը զիտութեան», ըսել կ'ուզէ թէ տիեզերական յառաջդիմութիւնը (բրօքէս) բանաւոր է և թէ ոչ մէկ բանաւոր բան կը ծնի երբեք զիտութեան: Բանաւորութիւնը մտքին աշխատութիւնն է: Մարդ կրնայ զիւրաւ կար-

գալ իմաստը տպագրուած էջի մը որ կը կրէ գրողմը տպագրութեան մը որուն տառերը զիտութեամբ իրար խառնուած են: Տպագրութիւնը պէտք է որ արտայայտէ նախընթաց մտածում մը նախ քան ու է մարդու հոն գտնուած մտածումը երեւան կարենալ բերելը: Երբ, հետեւաբար, ինչպէս Տարվին կ'ըսէ, միտքը կը մերժէ հաւատալ թէ մոլորակները զիտութեամբ ինքզինքնին դասաւորած են, և թէ պարզուող մարդկային կեանքի պատմութիւնը կուգայ պատահական ստեղծագործութեան մը տառերը իրար խառնուած տպագրութեան, մենք կը բռնադատուինք երկնաբանքին, թէ տիեզերական կարգը իր մէջ անբաժան բանաւորութիւն ունի, որ մարդուն մտածումով երեւան կը հանուի և ոչ թէ կը ստեղծուի: Աշխարհի բանաւորութիւնը հաստատուու միակ ճամբան որ ունինք կ'ընդգրկէ այն հաստատական խօսքը թէ աշխարհ ծայրէ ի ծայր մտածուած է, թէ միտք կայ անոր ետին և անոր մէջ, թէ ան չեկաւ բաղդէն կամ զիտութեան և թէ մարդկային միտքը զայն ուսումնասիրելով, արդէն մտածում կը գտնէ հոն: Երբ Բէյքիւր, իր հեռագիտակով երկինքը զիտելով, կ'աղաղակէր, «Ով Աստուած, ես քու խորհուրդներդ կը խորհիմ ըստ Բեյք», ան կը հաստատէր տրամաբանական արդիւնքը այն համոզման թէ տիեզերքը բանաւոր է:

Որովհետեւ զիտութիւնը կը սկսի տիեզերական կարգի բանաւորութեան հիմնական ենթադրութեամբ, կը շարունակէ իրեն ճշմարիտ հաստատել բոլոր նախադասութիւնները, — անոնք կարենան ստուգուիլ կամ ոչ —, որոնք անհրաժեշտ են հասկնալի և բանաւոր ընելու համար փորձառական իրողութիւնները: Գիտունը նախ կ'արձանագրէ դէպքերը, և յետոյ կը կազմէ հաւատքի ձեռնարկը (venture), որ սովորական խօսքով կը թանձրանայ զանազան անուններու տակ — վարդապետութիւն, ինչպէս ճարեւրչութեան վարդապետութիւնն է մէջ, օրէնք, ինչպէս «ձգողութեան օրէնք»-ին մէջ, տեսութիւն, ինչպէս «էլէքթրօններու տեսութիւն»-ին մէջ — բայց որոնց ամէնքն ալ սա ունին հասարակաց, թէ անոնք զիտութեան փորձերն են կազմելու համար նախադասութիւն մը որ հասկնալի և բանաւոր պիտի դարձնէ

փորձառական իրողութիւնները: Գիտական օրէնքի ամէն յայտարարութիւն հաւատքի ձեռնարկ մըն է ենթադրութեան մը քողին տակ: Կոպեռնիկի աստղագիտութիւնը առաջին անգամ վսեմ գուշակութիւն մըն էր, և ընդհանուր փորձի տակաւին անբաւական էներժիի պահպանութիւնը հսկայ ենթադրութիւն մը, բայց որովհետեւ առանց անոնց Ֆիզիքական աշխարհի փաստերը հասկնալի չեն, անոնք վստահաբար կը հաստատուին իբրեւ ճշմարիտ: «Այն որ դէպքերէն կամ իրողութիւններէն անդին չանցնիր», կ'ըսէ Հիւքսլէյ, «քիչ անգամ մինչև դէպքերը պիտի երթայ», և նոյն իսկ Հէքէլ կ'աւելցնէ, «Գիտական հաւատքը կը լեցնէ բնական օրէնքներու մեր ծանօթութեան մէջի ճեղքերը ժամանակաւոր ենթադրութիւններով»: Վերցուցէք հաւատքի այս արտօնութիւնը, և գիտութեան հոյակապ չէնքը — հիմէն մինչև բարձրագոյն աշտարակը — կ'իյնայ մէկ կողմ, անկապ, անկատար տարրերու մէջ: Ինչպէս կ'արտայայտէր Մասաչուսէթի Արուեստաբանութեան Հիմնարկութեան նախագահը, «Գիտութիւնը հաւատքի վրայ հիմնուած է ինչպէս կրօնքը, և գիտական ճշմարտութիւնը, ինչպէս կրօնական ճշմարտութիւնը, կը բաղկանայ ենթադրութիւններէ, որոնք երբեք լիովին ստուգուած չըլլալով աւելի կամ պակաս ճշգրտէն կը յարմարին իրողութիւններուն»:

Հետեւաբար, առանց հաւատքի կիրարկման, ծանօթութեանց աշխարհը պիտի վերածուէր տարրերու որոնք ոչ իրարու կը նմանին և ոչ ալ օրէնքով կազմակերպուած են, տակնուվրայ խառնակութիւն մը միութիւններու առանց յաջորդութեան կամ յարաբերութեան: Բայց այս տեսակ աշխարհն անգամ առանց հաւատքի հաստատուելու համար չափեմ աւելի հարուստ եւ առատ է: Արդարեւ, թող մարդ անգամ մը սկսի ըլլալ չափազանց տգիտական, բացարձակապէս մերժելու համար դէպքերէն անդին անցնել և ահա արագօրէն պիտի վերածէ տիեզերքը անհեթեթութեան: Ունէ կերպով հաւատալ արտաքին աշխարհի մը գոյութեան կամ ուրիշ մարդոց իրականութեանը, վստահութեան հսկայ ձեռնարկ մըն է: Վըստահիլ իբրեւ ճշմարիտ իրերու և մարդոց մասին իր զգացութիւններուն խիստ ան-

հրաժեշտ է մտածելու համար որ իրեր և մարդիկ գոյութիւն ունին ունէ կերպով, այնպէս որ եթէ փաստով կ'ուզուի անկասկածելի ստուգութիւնը, Թէնիսթընի իմաստունը կատարելապէս իրաւունք ունի —

«Դուն չես կարող սպասուցանել Անանունը,
Որդեակ իմ,
Ոչ ալ կրնաս սպասուցանել աշխարհը որուն
մէջ կը շարժիս,
Դուն չես կարող սպասուցանել քե միայն
մարմին ևս
Ոչ ալ կրնաս սպասուցանել քե միայն հոգի
ևս,
Կամ ոչ ալ կրնաս սպասուցանել քե երկուքն
ալ ևս, մեկի մէջ,
Դու չես կարող սպասուցանել քե անմահ ևս,
Ոչ ալ տակաւին քե մահկանացու ևս — ոչ,
Որդեակ իմ,
Դու չես կարող սպասուցանել քե ես, որ
կը խօսիմ քեզի հետ,
Ես չեմ քեզի հետ խօսող,
Որովհետեւ սպասուցանելու արժանի
Ոչինչ կրնայ սպասուցանիլ
Կամ հերքուիլ տակաւին»:

Արդարեւ, այդպիսի անողոք սկեպտիկութիւն մը, որմէ հաւատքով միայն կարելի է խուսափիլ այն ըմբռնութեան մէջ որոնք մեզի կ'ապահովեն իրերու և անձերու արտաքին աշխարհ մը, մեզ կը բռնադատէ նոյնիսկ ուրանալ մեր սեպհական ինքնութիւնը: Թէ ես այն միւսնոյն անձն եմ որուն փորձառութիւնները փոխանցուած են յիշողութեանս հոսանքին, անփաստելի համոզում մըն է: Իմ յիշողութիւնս հաւատքով ճշմարիտ կ'ենթադրուի ու անձնական ինքնութեան զգացումս արդիւնքն է այն վստահութեան զոր ունիմ յիշողութեանս ճշմարտախօսութեանը վրայ: Եթէ մարդ որոշէ հաւատքի հետ գործ չունենալ, անոր ամենէն մեծ և ամենէն լայնածաւալ կիրարկումէն մինչև ամենապարզ դերը, այս ընդարձակ և բարդ աշխարհը իրեն համար պիտի վերածուի իր անմիջական զգացութեան լուսաւոր գնդապետի ծայրին: Այս է միակ ճշմարիտ ապացուցելի փորձառութիւնը զոր կրնանք զիտնալ, ու նոյնիսկ երբ դայն կը ճանչնանք ան կ'անցնի կ'եր-

թալ: Ամէն բան տիեզերքին մէջ գիտակցութեան այն վայրկենական բոցին ետին — մեր արձնական ինքնութիւնը, առարկայական աշխարհի մը գոյութիւնը, ուրիշ անձերու իրականութիւնը, և մեր գիտական օրէնքները, արարչութիւններ կամ գիւտեր են ծայրէ ի ծայր հաւատքով յաղեցած: Թէ ասիկա անհեթեթեան վերածում (reductio ad absurdum) մըն է, ակներև է, բայց անհեթեթեան գիւրաւ վերածուած տգիտականութիւն մըն է ասիկա որովհետև, իր էական բնութեան մէջ, տգիտականութիւնը անհեթեթ է: Ոչ ոք զայն կիրարկած է երբեք իրապէս, բացի իբրև փորձի խոստովանութիւն մը շփոթութեան, աշխարհի մը կազմութիւնը քառնէն դուրս իր սահմանին մղելու փորձին մէջ:

Հետեւաբար, պարզ իրողութիւնը սա է որ ամէն մարդ պարտաւոր է հաւատքով կառուցանել — ինչպէս որ կ'ընէ ալ — ըմբռնումը աշխարհի մը որուն մէջ կ'ապրի ինք, և այս գիտական կերպին կանոնաւորող սկզբունքը, որով մարդ «յարատեւօրէն կեանք կը տեսնէ և կը տեսնէ զայն ամբողջ», այն ենթադրութիւնն է թէ այն նախադասութիւնները ճշմարիտ են որոնք անհրաժեշտ են կեանքի իրողութիւնները հասկնալի և բանաւոր ընելու համար: Այս սկզբունքով մարդ կը հաւատայ իր ինքնութեան, առարկայական աշխարհի մը գոյութեան և ուրիշ անձերու իրականութեանը, այս սկզբունքով ան կը շինէ տեսութիւններ աստղագիտութեան մէջ բացատրելու համար աստղերը, երկրաբանութեան մէջ բացատրելու համար ժայռերը և հոգեբանութեան մէջ բացատրելու համար մտաւոր կերպերը (processes), և այս միեւնոյն սկզբունքով ան կը հաստատէ Աստուծոյ և անմահութեան ճշմարտութիւնը: Ապահովաբար, այս վերջին հաստատութեան մէջ ծրարուած իրողութիւնները (facts) հո-

գեւոր են, ոչ թէ նիւթական, աւելի նուրբ են, նուազ շօշափելի, և աւելի մեծ դժուարութեամբ կ'ընձեռեն վստահ ստուգում, քան ֆիզիքական աշխարհին իրողութիւնները, բայց ցորչած խնդիրը կը վերաբերի հիմնական իմացական եղանակներու, կեանքի կրօնական մեկնութիւնը, որ կը հաստատէ Աստուծոյ և անմահութիւն ձեռնարկ մըն է հաւատքի, ձգողութեան օրէնքին նման, բացատրելու համար դէպքերը: Մարդոց փափաքները, անոնց իմացական և բարոյական կեանքի անհրաժեշտութիւնները, անոնց սէրերը, հաւատքները, յոյսերը և հոգեւոր կարելիութիւնները, պարզ դէպքեր չեն, այլ դէպքեր անբաղդատելիօրէն աւելի նշանակալից քան ենթամարդկային բաները, ժայռերը, ծաղիկները, բրածոները, աստղերը որոնց վրայ հիմնուած են բնական գիտութիւնները: Պէտք չէ որ ենթադրութիւններ առաջ քշուին հասկնալի դարձնելու համար այս աւելի մեծ իրողութիւնները: Երբ մարդ կը յիշէ որ ամէն գիտութիւն հիմնուած է այն հիմնական ենթադրութեան վրայ թէ տիեզերքը բանաւոր է, երբ կը նկատէ թէ բոլոր առաջարկները կը հաստատուին իբրև ճշմարիտ ուրոնք անհրաժեշտ են, փորձառութեան դէպքերը բանաւորացնելու համար, յստակ կ'ըլլայ որ անձնական յարակալութիւնը անհրաժեշտ է բանաւորութեանը մարդկային կեանքին, որ ամենէն կարեւոր մասն է տիեզերքին, մենք փաստն ունինք անմահութեան, որուն մէջ էներժիկն պահպանութիւնը հաստատելու մասին գիտութեան մէջ գործածուած միեւնոյն իմացական կերպը կը կիրարկուի էապէս մարդուն հոգեւոր կեանքին աւելի վսեմ թռիչներուն:

X

(Շարունակելի)

Ե Ր Ա Ջ Ա Ն Ք

•

Թարմ յուշերու զրգուանքին բացուած գիշեր մեղրածոր...
 Լիալուսնի խնկաթոյր փաղցրութիւնով հարսնետոր
 Ծառերն հեռուն կը շնչեն աղօս գոյներ մըբուշի...,
 Մըսերմութիւնն սենեկիս՝ սիրոյ սեղան արուեսի:

Սիրոյ սեղան արուեսի..., Զայգովըսկին շիք առ շիք՝
 Սըրժի լարէն ջութակին, հոգիիս մէջը վընիս
 Կը հեղու ցաւն իր աղու — «մեղամաղձոս սէրէնաս»...
 Մեղեդիի ստեղծագործ համբոյրներէն եմ շնչաս...:

Մեղամաղձոս ցայգանուագ... լուսաւաղախ ըստուերէն
 ձըկուն հասակ մ'արքենի հանդարտափայլ կը դիմէ
 Հոգւոյս գունդին՝ լոգանքի...: Սիրքս յուշիկ կը ծաղկի
 Այգեկութի պատրաստուող նազանքներովն այգիի...:

Հոգւոյս գունդն ոչ հեռու, երազս արձան մ'է աղուոր,
 Ոսկերուն ճակ՝ պատուանդան, անցեալս ըստեջ՝ վիճաւոր...:
 Երազս պարիկ մ'է հիմա՝ որուն ոսկին կը փրօւեմ
 Տարիներս մօրքըւած..., ու յոյսն աչքիս՝ կը փալեմ

Քաղցր յուշերու զգուանքով, լոյս սեղանին արուեսի:

Ս. Ի. ԵՏՈՒՄ

•

Հ Ա Ճ Ո Յ Ք Ը

•

Շատ ուշ է, աւաղ, ես գիտցայ ու կը հաւատամ դեռ հագիւ՝
Թէ հանոյնն է միմիայն, հանոյնը խոր վայելուած
Որ կ'սփոփէ մեզ կեանքէն իբրեւ ոգի մը զըբած՝
Երբ անձնասուր մենք կ'ըլլանք անոր անգիղջ, անհաւիւ...

Եւ ես հիմա կ'ըմբռնեմ քէ կրնայ մարդը մարդով
Միայն հանոյնն իր զսնել՝ մերք յայտնապէս մերք գաղտնի,
Մըխրհեղով միասին խորն անդնդոց կամ երկնի
Եւ լոկ այդպէս պահ մ'իմագինենք ըզգալով գոհ, ապահով...

Եւ ալ գիտեմ, քէեւ ուշ, քէ կրնայի գրեթէ միշտ —
Եթէ հանոյն միմիայն փնջըռէի հոն ուր վիշտ
Գտայ յանախ — զայն զսնել քերտութեամբ, դիւրութեամբ...

Եւ դեռ կրնամ, հակառակ ամէն բանի, դեռ կրնամ
Մացառներէն հաւաքել պզտիկ մորեք ֆաղցրահամ՝
Միայն քէ, ան, չի հեծեր, անկիւն մը, սիրս ապստամբ...:

1927

Վ.Ա.ՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

•

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՅԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵՒ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Բ. ՄԱՍ

ԵՂԻՇԷ ԵՒ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

1

Բանասէր մը իրաւունք ունի պատմական գէպքերն ու գէմքերը մեկնաբանած ատեն, կամ անկախաբար, ենթադրութիւններ ընելու:

Գիտնալով որ հին մատենագիրներու ձեռագիրները, երբեմն ընդօրինակողներու կողմէ փոփոխութեան կ'ենթարկուին, ընդօրինակողին կուսակցական կամ դադափարական նախասիրութիւններէն թելադրուած, բանասէրը իր բարձր կոչումին արդարօրէն ծառայած կ'ըլլայ միշտ կասկածով վերաբերուելով հին ձեռագիրներու մասին, ի մտի ունենալով մէկ իտէալ, այն է ըստ կարելոյն մօտենալ պատմուած գէպքերու ճշմարիտ իրողութեան: Ի պահանջել հարկին, երբ իր բանասէրի տրամաբանութիւնը — չըսելու համար խղճմտանքը — գոհ չէ ձեռք բերուած արդիւնքէն, ենթադրութիւն մը իւրացնէ գէպքերու հաւանական ընթացքի կամ բնոյթի մասին և ներկայացնէ զայն որպէս համոզիչ մեկնաբանութիւն:

Սակայն այս ենթադրութիւնը արդարանալի է մի միայն, եթէ գիտական տեսակէտով մշակուեր է: Եթէ ան իր կառուցումի համար պիտանի տարրերը ստանայ նոյնինքն գէպքերէն, որոնք քննութեան առարկայ մատենագիրը կամ ժամանակակից ուրիշ աղբիւրներ կը հայթայթեն: Քանզի առանց այս հաստատուն պատուանդանի՝ վերնակառուցուածքը խաբսուլ կը լինի:

Երբ գիտական առումով ենթադրութիւն մը կ'որդեգրես, սոյն ենթադրութեան բաղադրիչ մասերը ապացուցանելու ես

գէպքերէն և անոնց յարակից պարագաներէն, եթէ կ'ուզես որ նոր յայտնութիւնդ պատմագրողներու կողմէ լուրջ քննութեան ենթարկուի:

Միւս կողմէ փորձութիւնը մեծ է ըրած ենթադրութեանդ կամ նոր գիւտիդ առթած խանդավառութենէն, որպէսզի զայն անպայման ապացուցուած տեսնես, գէպքերը կ'ենթարկես կամայական փոփոխութիւններու, և կը պնդես որ նոր կոչիկ մը գտեր ես և ոտքը մի կամ այլ կերպ պիտի յարմարցնես գտած կոչիկիդ, և ոչ թէ այս վերջինը ոտքին, ինչ որ տրամաբանական ձեւն է:

Բանասիրական աշխարհի մէջ Հ. Ա. կրնան, ի շարս իր շատ մը արժանիքներուն, պիտի մնայ ցարդ մեծագոյն ենթադրութիւններ հրամցողը հայ բանասիրութեան, ինչպէս նաև մոլեգին ու յամառ ակոյռանը զանոնք որպէս պատմական իրողութիւններ տեսնելու:

Իր Խորենացիի մասին ըրած արմատական ենթադրութենէն ինք և մենք հազիւ շուշ առած, ահա ան հրապարակ կուգար մեզ արմանքէ զարմանք մատնելու անակնկալ նոր գիւտով մը, որ մատ կը խածցնէր Խորենացի — Ղևոնդ գիւտին:

Գերազարդուած ակորժակով մը — ինչո՞ւ չէ, միթէ ակորժակը ուտելով չը բացուիր — և քիչ մ'ալ քաջամարտիկ նիդակածօճումով, բազմահմուտ Հայրը այս անգամ մեղապարտի ավու կը նշտեցնէր երկրորդ ամենասիրելի հայ մատենագիրը, Եղիշէ:

Ան երկու ընդարձակ հատորներով, (երրորդ հատորի մասին ալ ակնարկութիւն կայ երկրորդի վերջին էջին), կուգար Եղիշէի գրքի մասին պարզելու տեսակէտ մը, որ Խորենացի — Ղևոնդ վարկածը կը գլէր կ'անցնէր որպէս նոր գիւտ:

Ուր Խորենացի և Ղևոնդ միեւնոյն անձը կը համարուէր, հոս հնարամիտ Հ. Ա. կրնան երկու կուգար ըսելու — և աւելի քան 750 էջ կը գլէր ապացուցանելու — թէ «Եղիշէի Պատմութիւնը որպէս Պատմութիւն Վարդանայ Պատերազմի (451 թուին) կը նշանակուի իբր կեղծիք, բայց կը գնահատուի, նոր լոյսի տակ կը լուսարանուի այն որպէս Պատմութիւն Հայոց Պատերազմի (572-590 թուերուն)»:

Ինչպէս կը տեսնէք, չափազանց յատուկ և արմատական տեսակէտ մը, ենթադրութիւն մը կամ վարկած մը, ինչ որ կ'ուզէք կոչել, կը սպառնայ խառնաշփոթութիւն ստեղծել մեր Հինգերորդ եւ Վեցերորդ դարերու պատմագրութեան մէջ:

Այս վարկածով Հ. Ակինեան կ'ըսէ մեզի թէ որպէս 451 թուի Աւարայրի Պատերազմի Պատմութեան մեր ունեցած գիրքը, ի սկզբան գրուած էր 590 թուականին կամ ատկէ ալ վերջ, որպէս պատմութիւնը 572 թուին հայկական ապստամբութեան Պարսկաստանի դէմ: Որ Եօթերորդ դարուն կեղծարար մը փոխեց այդ պատմութիւնը այն ձևին որ այժմ ունինք:

Ինչ վերջ աւելի հանգամանօրէն պիտի հետեւինք Հ. Ակինեանին, երբ ան կը հետապնդէ կեղծարարը:

Բայց այս եռանդոտ դատախազը կը ցուցադրէ միևնոյն ապաշնորհ յանցանքները որ տեսանք երբ խորենացի-Ղևոնդ թէզը կ'ուսումնասիրէինք: Ճեպընթաց արագութեամբ գրել, գրելու ատեն նորանոր գիւտեր ընել, մեթոտիկ մշակման բացակայութիւն, հակասութիւններ, իր կարծիքները որպէս հաստատուած իրողութիւններ տեսնելու մարմաջ, բռնազբօսիկ մեկնաբանութիւններ և կամայական վերլուծումներ:

Տխուր է տեսնել թէ մեր պատմագրական բանասիրութեան ամենածանրակշիռ հարցերուն այսպիսի մերձեցում մը տեղի կ'ունենայ: Եւ ըստ իս գուր աշխատանք է պատասխանել Հ. Ակինեանի տեսակէտի երբ ան այսպէս խաթարեալ, կամայական և անմեթոտ կերպով կը ներկայացուի:

Մենք կը գոհանանք իր իսկ գրքի երկու հատորներէն ցոյց տալու իր վերլուծման բոլորովին անգոհացուցիչ ձևը, և ի սրտէ յուսալու որ եթէ Հ. Ակինեան Եղիշէի մասին տակաւին միևնոյն տեսակէտը ունի, իր գրքի երրորդ հատորը լոյս ընծայելուն, այդ տայ գիտնական բանասէրի իր վարկին համապատասխան յստակ, արամաբանական և առարկայական եղանակով, որպէսզի ըստ մեր կարելոյն պատասխանենք իր լաւ ուսումնասիրուած զրոտողութիւններուն յօգուտ հայ պատմագրութեան:

Նախ ներկայացնենք Հ. Ակինեանի հիմնական տեսակէտը: Դժբախտաբար, այս ընելու համար իր գրքի զանազան տեղերէն պիտի քաղենք պէտք եղածները:

572ին հայերը կ'ապստամբին Պարսկական կայսրութեան դէմ, իրենց առաջնորդ ունենալով Վարդան Մամիկոնեան մը: Հայ բանակը կը պարտուի և Վարդան ինչպէս նաև ուրիշ առաջնորդներ կ'ապստամբին Պոլիս: Հոն կը գտնուէր նաև Եղիշէն: Վարդան կը հրամայէ Եղիշէին որ գրէ սոյն պատերազմի պատմութիւնը: Եղիշէն կը կատարէ իշխանին հրամանը և կ'արտագրէ սքանչելի մատեան մը:

Շատ տարիներ վերջ հայ մը սոյն գիրքը կարդալուն, անձնական նեղմիտ հաշիւներով կ'ըսէ թէ, ես չէի ուզեր որ այսքան հիանալի գրական ոճով գրութիւն մը պատմէր 572ի պատերազմը, ուստի ես հիմնովին պիտի խմբագրեմ զայն, և երբ գործս լմցնեմ, արդիւնքը պիտի ըլլայ գիրք մը, որ 451ի Աւարայրի պատկերազմը պիտի նկարագրէ փոխանակ 572ի:

Հետևաբար գործի կը լծուի այս կեղծարար խմբագիրը և իրեն որպէս առաջնորդ ունենալով Ղազար Փարպեցւոյ Բ. գրուազը, կը ձևափոխէ 532էն մինչև 580 թուականին պատահած դէպքերու, մանաւանդ Դուինի ապստամբութեան պատմութիւնը, և դուրս կուգայ Աւարայրի պատերազմի պատմութիւնը, այն ինչ որ այժմ ունինք:

Ահա իր այս ենթադրութիւնը որպէս պատմական իրողութիւն ապացուցանելու համար ճամբայ կ'ելլէ Հ. Ակինեան:

Երբ նման առաջադրութեամբ հրապարակ կուգաս, կ'անկալուի որ տրամաբանօրէն հետեւիս առնուազն երկու պարզ քայլերու: Առաջին, Եղիշէի մեր ձեռքը հասած գրքէն մանրակրկիտ գննութեամբ ցոյց տաս այն տեղերը, որ կասկած կ'արթնցնէ թէ անյարիր են 451ի դէպքերուն: Եւ ապա ցոյց տաս այդ կասկածելի մատեաններուն և 532-580 թուականներու ինչ ինչ դէպքերու միջև սերտ առնչութիւն:

Հ. Ակինեան այս չընէր, այլ իր գիւտը ընելէն վերջ Եղիշէին մատեանը կ'առնէ և կ'ենթարկէ զայն բռնազբօսիկ ապշեցու-

ցիւ մեկնարանութեանց, որպէսզի մի կերպ փաստած ըլլայ թէ եղիշէի խակական շարադրութիւնը Դուինի ապստամբութեան պատմութիւնն էր, իսկ այժմ մեր ունեցածը խարդախուած պատմութիւնն է Աւարայրի (Դիւրմբունիի ըլլալու համար 451ին պիտի ակնարկեմ որպէս Աւարայրի Պատերազմ, իսկ 572ի դէպքերուն որպէս Դուինի ապստամբութիւնը)։

Բազմապաշար Մխիթարեանը գիտէ թէ դժուարին գործի մը ձեռնամուխ կ'ըլլայ, բայց խաչակիրի մօլեռանդութեամբ յառաջ կ'ընթանայ։ Յերկվիցեակ դարերու ըմբռնումներուն դէմ է պատերազմը, հարկ է սպառել շատ բազմաթիւ (էջ 13) կ'ազաղակէ ան։ Եւ «քննադատեն բանաստեղծել չէ ... քննադատը կը փնտռէ իր ոտքերուն տակ հաստատուն հող» կը յայտարարէ, այսպիսով կ'առաջնորդէ մեզ մտածելու թէ հանգամանօրէն մշակուած լուրջ ուսումնասիրութիւն մը պիտի տրուի մեզ, որ պիտի համոզէ ընթերցողը թէ հազար երկու հարիւր տարի տեւած կեղծիք մը վերջապէս իր անփառունակ գերեզմանը կ'իջնէ։

Հ. Ակինեանի այս ապշեցուցիչ վարկածը կը մղէ մեզ խորհրդածելու գրական կեղծարարներու մասին։ Դրող մը լիճ շարժառիթէ մղուած գոյութիւն ունեցող ձեռագիր մը կը չարափոխէ։ Կամ իր երեակայութենէն թխտուած նոր հատ մը գրելով, որպէս իրականութիւն կը քշէ զայն ընթերցող հասարակութեան։ Կամ ինչո՞ւ կեղծարարը, իր ինքնութիւնը սքողելով, գրածը որպէս համբաւեալ հեղինակի մը «նորագիւտ» գործը կը հռչակէ։

Դիւանոր չորս պատճառներ կրնանք տալ։ Դրամ, փառասիրութիւն, պրոպանդանտա, և կամ խաթարեալ խառնուածք։

Քանի մը նշանաւոր դէպքեր յիշենք որպէս օրինակ։

Յրանսացի մը, Լիւզաս Վրէն, զիւրահաւան բազմահարուստ յաճախորդ մը գտնելուն, որ նշանաւոր անձերու ձեռագիրները կը գնէր, 25,000ի մօտ ձեռագիրներ կեղծեց եւ ծախեց, մէջը ըլլալով Մարիամ Մագդաղենացիի, յարուցեալ Ղազարոսի և Կէօպատրայի ձեռագիրները։

Համբաւաւոր անձերու ձեռագիրներ կեղծելը ինքնին արուեստ մը դարձած է,

որ բազմաթիւ հետեորդներ ունի, քանզի բարեմիտներ շատ կան, որ լաւ գին կը վճարեն։ Նիւ Եօքսի Հասարակաց Գրադարանը մեծ հաւաքածոյ մը ունի Ուաշինկթընի, Ճէֆըրսոնի, Ֆրանքլինի, Լինքընի եւ ուրիշ ականաւոր անձնաւորութեանց ձեռագիր նամակներուն որոնք կեղծ են։

Սըր Ճան Մանտէվիլի ձամբորդութիւններ գիրքը, ուր այնքան զարմանազան գրուագներ կը պատմէ հեղինակը իր Արեւելք կատարած ձամբորդութենէն, մէջը ըլլալով Հայաստան գտնուող՝ գրիներէ յաճախուած հովիտի մը նկարագրութիւնը, այժմ կ'ընդունուի բոլորովին սուտապատում։

Լաս Գասաս, որ Նափոլիոնի հետ էր անոր վերջին տարիներուն, իր չորս հատոր Յիշատակներու մէջ Նափոլիոնի նամակներէն մէկ քանի հատը կեղծեց։

Պատմական նշանաւոր կեղծիքներէն է Մեծն Կոստանդիանոսի կողմէ Հոռմի Սեղբեստրոս Պապին գրած պատգամագիրը, որով Կայսրը որպէս երախտագիրութիւն քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալուն, կը ճանչնայ ոչ միայն Հոռմի Պապին գերամեծար հեղինակութիւնը միւս պատրիարքներուն վրայ, այլ անոր կը պարգևէ Արեւմտեան դաւառներու վրայ իշխանութիւն։ Այս պատգամագիրը գրուած էր Ութերորդ դարուն, բայց ատոր կեղծիք ըլլալը ապացուցուեցաւ դարեր վերջ։

Դաւանարանական և քաղաքական սպարէզներու մէջ պրոպանդանտի համար կեղծուած վաւերագիրներ թիւ ու համար չունին։

Ուիլիւմ Այրլէնտ, դեռ պատանի, Միջնադարեան գրականութիւն ուսումնասիրեց։ Իր հայրը մոլի հաւաքող մ'էր գրքերու։ Օր մը պատանին հօրը բերաւ եղիսաբէթ թագուհիի ժամանակէն ձեռագիր մը, որ գտած էր հին գրավաճառանոցներ պրպտելուն։ Շուտով տղան «նորագիւտ» ձեռագիր ձեռագրի ետեւէ կը բերէր հօրը, մէջը ըլլալով Շէյքսպիրի մինչ այդ անծանօթ գործեր։ Ուրախութենէն զինովցած հայրը նոյնիսկ ցուցահանդէս տուաւ իր զաւկի գտածներուն։ Ամէնքը հաւատացին։ Յետոյ տղան խոստովանեցաւ թէ ինք կեղծեր էր ամէնքն ալ։

Շարքը կրնանք երկարել էջերով։ Բայց այս գրութեան սահմանները չեն ներեր։

Իմ կարգացած այսպիսի զեղծարարական շահատակութիւններու մէջ, սակայն, չեմ հանդիպած մէկ հատի, որ նմանի Հ. Ակինեանի հրամցուցած Եղիշէի այս մանուածապատ կեղծիքին: Կ'երեւի ատոր համար կը շտապէր ըսելու թէ շատ ազամայութեք պէտք է սպառէ:

3

Այժմ հետեւինք ռազմավարին և մօտէն դիտենք ռազմամթերքը գործածելու իր եղանակին:

Առաջին անխուսափելի հարցումը որ կուտաս է. ի՞նչ պատճառաւ յանդուգն զեղծարարը այս դժուարին կեղծիքը ի գործ դրաւ: Կ'ընենք դժուարին կեղծիք, չտկենք և գրենք, անհաւանական կեղծիք:

Քանզի Դուինի ապստամբութեան պատմադրի Եղիշէի սկզբնական ձեռագիրը իր ատենին կարդացուած էր շատերէ, զոնէ րազմաթիւ Մամիկոնեաններէ եւ անոնց պարագաներէն: Այդ ընդօրինակուած ալ էր քանի քանի անգամներ: Մամիկոնեան ընտանիքի պահարանին մէջ գաղտնի պահուած չէր: Եթէ զեղծարարը գոյութիւն ունեցող առաջին և միակ ձեռագիրը ձեռք անցուցած չէր, եթէ ան իսկական Եղիշէէն տարիներ վերջ ապրած էր, (քիչ վերջ պիտի տեսնենք Հ. Ակինեանի մտքի շփոթը զեղծարարի ապրած ժամանակաշրջանի մասին), ինքզինքը պիտի գտնէր այն գրքի րազմաթիւ օրինակներու դիմաց, ինչպէս նաև անոր պարունակութեան քաջածանօթ ստուարաթիւ անձերու:

Կը տեսնէ՞ք թէ ինչ ըսել կ'ուզենք երբ դժուարին և անհաւանական կեղծիք կ'ըսենք:

Բայց ընդունինք որ մեր զեղծարարը ատանկ բաներու կարեւորութիւն տուողը չէր, և հոգ չէ թէ քանի ձեռագիրներ գոյութիւն ունենային իր ժամանակ, եւ քանիներ ալ կարգացած ըլլային զանոնք, ան որոշած էր ի կատար հանել իր չարամիտ գործը: Ի՞նչ բանէ գրողուած:

Հայր Ակինեան կը պատասխանէ. «Ատեղութիւնը հանդէպ Հոռոմներու: Ձէ հանդուրժած տեսնել կամ լսել նման սերտ «միաբանութիւն» մը, կնքուած հայ ժողովրդին և «անարի» Հոռոմներու միջեւ:

Դաւանաբանական-քաղաքական հողի վրայ գործուած է այս աւերը» (140):

Ուրեմն զեղծարարը հոռոմատեաց մըն է: Ուսկի՞ց կ'եզրակացնէ Հ. Ակինեան այս կէտը: «Անարի» բառէն: Բայց զեղծարարի գրքին մէջ կայ նաև այս. «Իսկ երանելին Թէոդոս կայսր, քանզի խաղաղասէր էր ի Քրիստոս». իր հոռոմատեցութեան սաստկութենէն հայ մատենագրութեան ամենամեծ կեղծիքը ի գործ դնողը ինչո՞ւ Հոռոմ Թէոդոսին երանելի պիտի ըսէ: Ինչո՞ւ պիտի գոհանար անշուք «անարի» բառով, երբ գրքին մէջ Վասակ Սիւնիի մասին յիշատակութիւն բրած ատեն ատեղութեան այնպիսի բոցափառ դարձուածքներ դիւրութեամբ եւ առատօրէն կը գարնէ:

Բայց էջ 58ի մէջ Հ. Ակինեան զեղծարարին ուրիշ նպատակ մը կը վերադրէ. «Ներկայ խմբագրութեան մէջ սակայն փոխուած են «Հայոց Պատերազմի» (Դուինի ապստամբութեան) բովանդակութիւնն ալ, իմաստն ալ: Անծանօթ ձեռք մը կերպարանափոխած է ամբողջը՝ դիտաւորութեամբ մոռացնել տալու «Հայոց Պատերազմի» յիշատակը և անոր պատմութեան մէջ փառաւորելու 451ի հայկական պատերազմի դրուազը:

Քիչ մը անդին, սակայն, Հ. Ակինեան բոլորովին տարբեր շարժառիթ մը կուտայ զեղծարարին: «Յմբագիրը . . . յիշականին Վասակի Յիշատակարանն է տուած: . . . Իրեւն չարաղե մը ամբողջ պատմութեան մէջ ցցուած է Վասակի անձը: Գործին նպատակը զեղեցիկ ներկայացուած է Է. Յեղանակին վերջը, ուր կը գրէ խմբագրիչը. «Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա (Վասակայ) առ ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորա» (142-3):

Այս շիտակ է: Մեր այժմեան ունեցած Եղիշէն ատեղափառ գայրօթի ամբաստանագիր մ'է Վասակի դէմ: Բայց Է. դարու զեղծարարը Ե. դարու Վասակ Մարզպանի դէմ իր գայրացկոտ ատեղութեան համար ի՞նչ հարկ ունէր Ձ. դարու դէպքերու մէկ պատմութիւնը այնքան անուր չարափոխութեան ենթարկելու: Մանաւանդ որ Ձ. դարու ակնարկուած դէպքերու մէջ Վասակի հօգոր անհատականութեամբ կամ անոր հաւասար մէկը չենք

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գալուցի եղնիկի եղծ Աղանդոց գրքին, եղնիկ օգտուած է այլևայլ հեղինակներէ, ինչպէս Ս. Եպիփանի «Յաղագս Հերձուածոց» և Ս. Բարսեղի «Վասն Վեցօրեայ Արարութիւն» գործերէն:

Եղնիկ օգտուած է նաև Յոյն մատենագիրներէ, իրրև հմուտ Յունարէնի՝ Ս. Գրոց թարգմանութեան ժամանակ մեծ և կարեւոր դեր մը ունեցած է:

Յաղկերարին հրամանաւ և Միհրնեսի խորհուրդովը, Դենչապուհ Հայաստան եկաւ, Պարսից արքունիքին իրրև լիազօր Մարգպան և Բարձր Գոմիսէր, յատկապէս կրօնական գործերը ղեկավարելու և Մաղղեղական կրօնքը տարածելու համար: Դենչապուհ Պարսից տէրութեան մէջ կարեւոր պաշտօնակալ մըն էր, իրրև համբարակապետ (մատակարար) Պարսից արքայից արքային:

գտներ որ իր համախոհներով անցած ըլլայ թշնամւոյն կողմը և պատերազմի հայ եղբայրակիցներու դէմ:

Այս երեք հակոտնեայ շարժառիթները, որ իր գրքի տարբեր տարբեր տեղերուն Հ. Ակինեան կը վերագրէ զեղծարարին, կը հարցնենք, միթէ կը գոհացնէ՞ Միթութեան Հայրը, որպէս ըստ բաւականի զօրաւոր զրգիւռ շարագործին իր այնքան տարօրինակ կեղծիքի գործադրութեան ձեռնարկելուն:

Այդ երեքէն միակ ընդունելին Վասակի Յիշատակարանի պարագան է, և այդ իսկ խախտուած կոռուան մը կրնար ծառայել Հ. Ակինեանին մի միայն այն դէպքին եթէ Դուրինի ապստամբութեան պատմութեան մէջ Վասակի համազօր հայ իշխան մը ըլլար:

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 6)

Դենչապուհ «խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ» Հայաստան կուգար և իր հետ կը բերէր Յաղկերարին ողջոյնը, «զողջոյն մեծ թագաւորին», ան միեւնոյն ժամանակ կը խոստանար, «թողութիւն հարկաց եւ թեթեւութիւն ծանրութեան այրուծիոյ», եթէ երբեք Հայերը յանձն առնէին հպատակելու թագաւորական հրովարտակին:

Դենչապուհ արքունիքէն ստացած հրահանգներուն համաձայն, սկսաւ սխիթեմաթիք կերպով գործերը ղեկավարել,

եղիշէն այսպէս կը նկարագրէ Դենչապուհի կողմէ եղած խստութիւնները և նեղութիւնները:

1. — Եկեղեցական ազատութիւնները և տրուած առանձնաշնորհումները կը դադրեցնէր:

2. — Միայնակեացները, վանականները և եկեղեցականները որոնք մինչև այն ատեն տուրքէ ազատ էին, ուրիշներու հաւասար վճարման կը բռնադատէր:

3. — Հայաստանի եւ Հայերու վրայ դրուած հարկերուն, տուրքերուն սակը կը բարձրացնէր:

4. — Գաղտնի բանսարկութիւններով և քսութիւններով նախարարները իրարու դէմ կը հանէր, եւ իւրաքանչիւր ազգատոհմի և նախարարութեան մէջ երկպառակութիւն ու որոմ կը ցանէր:

5. — Հազարապետութեան պաշտօնէն կը հանէր Վահան Ամատունին, զոր բոլոր ժողովուրդը կը ճանչնար «իւր զհայր վերակացու համարեալ էր», ու անոր տեղ Մշկան անունով Պարսիկ պաշտօնակալ մը կը նշանակէր:

6. — Դատաստանական վերին իշխանութիւնը, որ Կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, կ'առնէր ձեռքէն և անոր տեղ մոզպետ մը կը նշանակէր, որպէսզի եկեղեցւոյ փառքը նսեմանայ, «զի զեկեղեցւոյն փառսն աղաւաղեսցէ» (Եղիշէ, 19):

Եկեղեցական իրաւասութիւններուն և առանձնաշնորհումներուն ու ազատութիւններուն ջնջուիլը, ինքնին արդէն կարեւոր անկիւնադարձ մը կը կազմէր և Հայոց կաթողիկոսը և եկեղեցականները սկսան գործի:

Դենչապուհ(*) մէկուկէս տարի Հայաս-

(*) Դենչապուհ անունը երկու մասերէ կը բաղկանայ, Դեն = հաւատք, օրէնք և կրօնք իմաստով. իսկ Շապուհ = արքայորդի նշանակութեամբ:

տանի մէջ կեցաւ, «Յորժամ եկի ես յաշխարհն Հայոց՝ զտարի մի և վեց ամիս եւ հաս չըջիլ ինձ անդ» (Ը. Յեղանակ): Սակայն ի զուր անցան իր բոլոր խտութիւնները և դրուած նեղութիւնները:

Առանձինն յիշատակութեան արժանի է «այն երանելի, ուրում անունն էր Կրեգին», որ համարձակեցաւ Յազկերտը յանդիմանել, երբ անոր բերնէն կը լսէր Քրիստոսը ծաղրելը: Թէ Ան՝ տանջուեցաւ, խաչուեցաւ, մեռաւ և թաղեցաւ: Ինչո՞ւ համար, ըսաւ, մինչև այնտեղ միայն կը կարգաս Աւետարանը, «յառաջ ես մատոզ կարդացումն», ուր պիտի տեսնես Անոր Յարութիւնը, Յայտնութիւնները, Համբարձումը, վերստին զալուստը, ընդհանուր դատաստանը: Յազկերտ կատաղած Գարեգինին այս համարձակասութեան վրայ, ծիծաղելով ըսաւ նախարարին. «Ամենայն այդ խաբէութիւն է»: Եւ հրամայեց զայն տանջանաց մատնել: «Կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք զերկեամ մի տուաւ ի չարարանս», մինչև իր մահը, «ընկալաւ զվճիռ մահու» (Ա. Յեղանակ): Սովորութիւն եղած է որ այս Գարեգինը նոյնացնել, Աւարայրի մէջ նահատակուած Գարեգին Սրուանձտեանցի հետ, որ աւագ նախարարներէն մին էր (Փար. 72): Սակայն, եթէ լաւ մը քննենք պիտի տեսնենք թէ, մանկագոյն և նախարարազուն Գարեգինը, երկու տարի բանտարկուած է, 449-451, որով Գարեգինը ազատութեան միջոց ունեցած չէ ամենեւին և վարդանանց Պատերազմին չէ մասնակցած:

Ուրեմն, Աւարայրի հերոս զօրավարներէն Գարեգին Սրուանձտեանցէն տարբեր անձ մըն է նախարարազուն Գարեգինը, որ Յազկերտին հրամանաւ բանտարկուեցաւ և նահատակուեցաւ իր խրոխտ, ըմբերանոյ

և համարձակաստ պատասխաններուն համար, ընդդէմ Յազկերտ արքայից արքային: Յազկերտ կրօնամուտ անձ մը ըլլալով, իր մասին մեծ համարում ունէր. «Որպէս երեւէր իմաստնոցն, յանմահից իմն կարգի զնէր զինքն»: Յազկերտ, շատ կը բարկանար, կը բորբոքէր՝ երբ կը լսէր Քրիստոսի անունը ու անոր քարոզած կրօնքը և վարդապետութիւնը: Այս բանին փոքր մէկ արտայայտութիւնը և իր ցասումին ուժգնութիւնը կը կազմէ նախարարազուն Գարեգինի բանտարկութիւնը և նահատակութիւնը:

Պ.

Արսաւաթի ժողովը. — Ժողովին ներկաները. — Արսաւաթի ժողովին մէջ խմբագրուած նամակը. — Նամակին բովանդակութիւնը եւ Պարսից գեներալներու. — Քրիստոնէութեան շահագովական պաշտպանութիւնը:

Թագաւորական հրովարտակը, Միհրնեբսեհի նամակը և Դենշապուհի հրահանգները և անոր կողմէն ցոյց տրուած բոլոր խտութիւնները, նեղութիւնները և կազմակերպուած հալածանքները, Հայ Ժողովուրդը և Եկեղեցականութիւնը տակն ու վրայ ըրին: Կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները, Հայոց վարդապետները և նախարարները համամտութեամբ որոշեցին համագումար ժողով մը ընել, պարտադրուած կացութեան դարման մը գտնելու և որոշելու գործոց ընթացքը: Փարպեցիին համաձայն, ժողովը զումարուեցաւ «Ըստ Հրամանի Տանուտեարցն Հայոց» (Փար. 44), կամ Եղիշէին բացատրութեամբ՝ «Հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարացն» (Եղիշէ, 48):

Անշուշտ կաթողիկոսին պաշտօնական հրաւերովը, գիտութեամբ և հաւանութեամբ մարդպանին, որուն Դենշապուհ չէր կրնար արգելք հանդիսանալ: Վասնզի՝ Միհրնեբսեհի նամակին վերջը գրուած էր որոշակի. «Արգ երկու իրք կան առաջի ձեռք. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, և կամ արիք ի զուռն եկայք, յանդիման լերուք մեծի հրապարակին» (Եղիշէ, 47): Որով՝ Միհրնեբսեհի նամակը ժողովին հաւաքումը ինքնին կ'արդարա-

որով Դենշապուհ արքայորդիի կրօնք կը նշանակէ: Իսկ Դեն, Զենտերէն Daena, Պահլաւերէն և Պարսկերէն Den (دن), բուն Աւետարանի բառ մըն է, որ բարդութեանց մէջ միայն գործածուած կը գտնենք, ինչպէս, Դեն-Պետ, Դենի-Մաղդեգն, Համակ-Դեն, Պարսկա-Դեն և այլն: Դենշապուհ, վահան Ամատունին «որ էր հազարապետ Հայոց մեծաց» պաշտօնէն հանեց, և անոր տեղը մոզպետ մը նշանակեց: Դենշապուհ, վահան Ամատունին պաշտօնանկութենէն առաջ, զայն օրինական տեսակէտով ամբաստանեց և պաշտօնանկ ըրաւ զայն:

ցնէր: Ժողովին վայրը Փարպեցին ցոյց չի տար. իսկ եղիշէն կը դնէ տեղը. «Ի թագաւորանիստ տեղին յԱրտաշատ»: Ոմանք Արտաշատի տեղ վաղարշապատը ենթադրած են, ուր՝ կը գտնուէր Հայոց Հայրապետանոցը և եկեղեցական կեդրոնը. ինչ որ ալ ըլլայ ժողովին վայրը, Հայերը Արտաշատը վաղարշապատէն նախընտրած են, պաշտօնական կեդրոնէ հեռու մնալ և առանձնացնալ ու մեկուսի տեղ մը հաւաքուիլ, ուր՝ կը գտնուէր նաև Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին խոր Վերապը: Արտաշատի Ժողովը պատմական մեծ ժողով մը եղաւ արդարև: Եթէ երբեք լաւ մը քննենք և ուսումնասիրենք Արտաշատի ժողովին կազմութեան, գործերուն պարագաները, Փարպեցիին և Եղիշէին տուած տեղեկութիւնները իրարմէ կը տարբերին, սակայն և այնպէս այդ երևութական տարբերութիւնները իրարու չեն հակասեր, այլ՝ ընդհակառակը զիրար կը լրացնեն և կ'ամբողջացնեն: Փարպեցին պաշտօնական հրովարտակներէն, Յազկերտ Բ. ի հրովարտակը կը յիշատակէ, իսկ Եղիշէն համառօտակի կը յիշէ արքայական հրովարտակը, և իր գիրքին մէջ աւելի ընդարձակ կերպով տեղ կուտայ Միհրնեսրոսի անունով զրկուած նամակին, որ Պարսից կրօնքին ջատագովութիւնը և ապարանութիւնը կը կազմէին քննի: Երկու պատմիչներուն միջև եղած տարբերութիւնները հիմնական տարբերութիւններ չեն, վասնզի Փարպեցին ազգային պատմութիւնը կը գրէ, իսկ Եղիշէն կրօնական ջատագովութիւնը կը գրէ և անոր ապարանութիւնը ցոյց կուտայ:

Երկու պատմիչներն ալ, իւրաքանչիւրը իր թեզին, իր նպատակակէտին, իր հայեցակէտին ծառայող խնդիրները ի վեր կը հանեն, և ասով՝ մէկին բաց ձգածը միւսը կը լրացնէ յաւելումով մը. ուստի՝ թէ՛ Փարպեցին և թէ՛ Եղիշէն երկուքը մէկ լրիւ ցոյց կուտան Արտաշատի ժողովին մէջ կայացած միակամ և միահամուռ որոշումը: Արտաշատի ժողովին գլուխը կը գտնուի Հայոց Յովսէփի կաթողիկոսը, որ մէկէն «Եպիսկոպոս Արարատայ» կոչուած է (Եղիշէ, 49), իսկ միւսէն «Եւ Յովսէփ, որ թէպէտ եւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեանն՝ այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի Ժամանակին» (Փար. 44): Կաթողիկոսէն

վերջ, այս ժողովին մասնակցած են նաև 17 եպիսկոպոսներ, որոնց անունները կան յիշատակուած. 16ը երկու պատմիչներուն մէջ նոյն անձերն են, թէև կարգը տարբեր: Ահա եպիսկոպոսներու ցանկը.

1. Անանիա՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս —	rus եղիշէի	10
2. Մուշէ՝ Արժուեաց	»	11
3. Սահակ՝ Տառնոյ	»	1
4. Սահակ՝ Ռեսուեաց	»	12
5. Մելիսէ՝ Մանձկեցոյ	»	2
6. Եղիշէ՝ Բագրեւանդայ	»	3
7. Սուրմակ՝ Բզնուեաց	»	4
8. Թաքիկ՝ Բասեցոյ	»	6
9. Երեմիա՝ Մարդասանի	»	8
10. Գաղ՝ Վանանդայ	»	14
11. Բասիկ՝ Մոկաց	»	13
12. Եղբայր՝ Անձեւացեաց	»	16
13. Տանաս՝ Տայոց	»	5
14. Բասուն՝ Տարբերուոյ	»	7
15. Զաւէն՝ Մամանդաւոյ	»	9
16. Եղիշէ՝ Ամասուեաց	»	15
17. Երեմիա՝ Ապամուեաց	»	17

Վերոյիշեալ եպիսկոպոսներէն երկուքին անունները քիչ մը տարբեր են իրարմէ, Եղիշէինը թերեւ աւելի ուղիղ կերպով գրուած է, Մելիս Մանազկերտոյ և Քասու Տուրուբերանոյ, իսկ միայն մէկ անուն մը երկուքին մէջ բոլորովին տարբեր է, Զաւէն Մանանդաւոյ տեղ գրուած է Եւզաղ Մարդաւոյ: Գալով եպիսկոպոսներու առաջնութեան կարգին, ո՛չ աթոռներու առաջնութիւնը և ո՛չ աթոռակալներու առաջնութեան կարգը նկատի առնուած է: Թերեւս մին՝ աթոռներու, իսկ միւսը՝ աթոռակալներու կարգին առաջնութեան կամ աւագութեան հետեւած ըլլայ, այս մասին մեզի որոշիչ նշաններ և հետեւութիւններ կը պակսին:

Եղիշէն եպիսկոպոսներէն զատ կը յիշէ նաև «բազում քորեպիսկոպոսք և պատուական երիցունք, հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցւոյ ... հաւանութեամբ մեծամեծք նախարարացն, և ամենայն բազմութեամբ աշխարհին» (Եղիշէ, 48): Իսկ Փարպեցին կը յիշէ «Ի պատուական երիցանց սուրբ Ղեւոնդ, և խորէն ի Մրենեայ, և Դաւիթ, և այլ պատուական երիցունք, և աւագ վանականք բազումք, հանդերձ սքանչելի և հրեշտակաւոր տէրամբն Աղանաւ, որ էր յազգէն Արժուեաց» (Փար. 45):

Երկու պատմիչներուն զխաւոր տարբերութիւնն է, Եղիշէին նախարարները չը

յիշելը՝ թէ և անոնց հաւանութեամբ եղած ըլլալը կը շեշտէ, իսկ Փարպեցիին յականէ անուանէ կը յիշէ 18 նախարարներ.

1. Վասակ Սիւնի	10. Արաւիւր Արաբունցի
2. Ներսայուն Արծրունցի	11. Վանան Ամասունցի
3. Վրիս Խորխոռունցի	12. Առաւ Գնունցի
4. Վարդան Մամիկոնեան	13. Վարդգեսայուն Պալունցի
5. Գիւս Վանեւունցի	14. Հրահան Առցեան
6. Արակ Մոկացի	15. Հմայեակ Գիւմասեան
7. Շմաւոն Անճեւացի	16. Գագրիկ Արեղեան
8. Մանէն Ապահունցի	17. Փափագ Առաւելեան
9. Առաւան Վանանցեցի	18. Վրէն Զիւնցեան

և այս նախարարներուն վրայ կ'աւելցնէ աւագ սեպուհները, բարեպաշտ եպիսկոպոսները, աւագ քահանաները և վանականները (Փար. 45):

Անշուշտ, եթէ ոչ անկարելի գոնէ անհնար էր որ առանց նախարարներու մասնակցութեան ժողով գումարուած ըլլայ, իսկ եղիշէն անոնց չյիշուիլը՝ պէտք է վերագրել եղիշէին կողմէ լոկ կրօնական նամակին պատճէնը տրուելուն, քանի որ այդ պատասխանին մէջ նախարարները մաս էին կրնար ունենալ. ասով հանգերձ՝ անոր բովանդակութեան, պարունակութեան կատարելապէս համաձայն պէտք է եղած ըլլային:

Ժողովին առջևը երկու տարբեր գիրեր կային, մին՝ Յազկերտին հրովարտակը, իսկ միւսը Միհրնեսիին նամակը: Յազկերտի կողմէն Հայոց ուղղուած հրովարտակին պատճէնը Փարպեցիին ունի, եղիշէին ունեցածէն տարբեր: Իսկ Միհրնեսիին յորդորական նամակը ամբողջութեամբ դրուած է եղիշէին մէջ: Ժողովին առջևը կարգացուցան երկու գրութիւններն ալ, թագաւորական հրովարտակը և Միհրնեսիին ջատագովական կամ յորդորական նամակը: Թագաւորական հրովարտակին տրուած պատասխանին պատճէնը ունինք Փարպեցիին: Հայերը հրովարտակը բացէ ի բաց կը մերժեն, արի, քաջ և համարձակ կերպով: Հայերը, Յազկերտին հրովարտակին պատասխանելով, կ'ընդունին թէ հպատակութիւնը իրենց պարտքն է, ո՛չ թէ վախի կամ երկիւղի համար, այլ իրենց կրօնքին պատուէրը և հրամանը ըլլալուն համար, Պարսիկներու կողմէն Քրիստոնէութեան «ընդունայնութիւն» և «բարբանջմունք» նկատուած ըլլալը Հայերը կը մերժեն «ոչ միայն ըստ երկիւղի մարդկան», այլ «ըստ

օրինի չար ծառայից ծառայել»: Հայերը «ի հրամանէ օրինաց» իրենց Քրիստոնէական կրօնքի պարտականութիւնը կը նկատեն կամքով և յօժարութեամբ ծառայել. «ծառայել ոչ միայն կարասւոյ ծախիւք, այլ և զարիւն անձանց մերոց և որդւոց ի վերայ ձեր գնել»: Միայն թէ կ'աւելցնեն և կ'ըսեն թէ՝ իրենց հոգիին և կրօնական խնդրոց գործոց մասին թագաւորը պէտք է որ խառնուի. այդ մասին ո՛չ թագաւորին հոգածութեան և ո՛չ ալ անոր միջամտութեան պէտքը կը տեսնեն:

Կը շարունակեն և կ'ըսեն՝ թէ Պարսից կրօնքը սուտ և ծիծաղելի է, իսկ իրենց կրօնքը աստուածասէր և ճշմարիտ է, և այդ մասին բաւական ծանր բացատրութիւններ կը գործածեն: Հայերը, Պարսից կրօնքին մասին գրուած գիրը բանալ և կամ տեսնել անգամ չեն ուզած, ոչ ալ իրենց կրօնքին բացատրութիւնը «գրել և տալ բերել, ի դէպ և պատշաճ» չեն նկատեր, և իրենց պատասխանը վերջացնելով կ'ըսեն. «Տարբեր ոչ ծառայեմք, արեգական և լուսնի, հողմոց և կրակի պաշտօն ոչ մատուցանեմք (Փար. 46): Այսպէս եղած էր Յազկերտ արքային հրովարտակին պատասխանը, Արտաշատի ժողովին մասնակցող եկեղեցականներու և աշխարհականներու համամտութեամբ և համախոհութեամբ որոշուած:

Բայց եղիշէին մէջ ուրիշ աւելի երկար գրուածք մը կայ, որուն մէջ Մագդէզական կրօնքին հերքումը և Քրիստոնէական կրօնքին ջատագովութիւնը մանրամասնութեամբ առաջ կը բերուի: Կ'երեւի թէ եկեղեցականները նախապէս համաձայնած էին նախարարներուն հետ կրօնական և վարդապետական բացատրութեանց մէջ չը մտնելու, բայց վերջը առանձինն խորհրդակցելով, որոշած են թէ պէտք է անպատասխանի թողուլ Միհրնեսիին նամակը, խորհելով թէ լուծութիւնը կրնայ պարտութիւն նկատուիլ: Այդ նամակը կը սկսի ողջունի ձևով մը, որով Հայերը ցոյց կուտան թէ իրենց պարտքն է «Աստուածատուր թէ իրենց պարտքն է «Աստուածատուր թագաւորին կենաց համար, որպէսզի ան երկար ժամանակ խաղաղութեամբ իր տիեզերական իշխանութիւնը վարէ, թագաւորը՝ խաղաղութեամբ և իր հպատակները՝ առողջութեամբ

և աստուածապաշտութեամբ իրենց կեանքը անցընեն։ Հայոց պատասխանագրին սկիզբը յիշատակուած կը գտնենք այն իրողութիւնը թէ, Որմիզդի թագաւորութեան ատեն, Դ. դարուն սկիզբը, Պարսիկ նշանաւոր և անուանի մող մը Քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալով՝ Զրադաշտական կրօնքին բոլոր կէտերը մի առ մի հերքած էր, և Պարսիկները, խօսքով չկարենալով անոր յաղթել, «բանիւ զգէմ նորա ունել», քարկոծելով սպաննած են զայն։ Սակայն անունը յիշուած չըլլալուն՝ չենք գիտեր թէ ո՞վ էր ան (*):

Նամակին մէջ դեւերու և հրեշտակներու մասին ևս կը խօսուի։ «Դեւերուն չար ըսիր, սակայն բարի դեւեր ալ կան. զորս դուք և մենք հրեշտակ կը կոչենք. եթէ ուզեն՝ դեւերն ալ բարի կ'ըլլան և եթէ ուզեն՝ հրեշտակներն ալ չար։ Այս բաները արդէն մարդոց մէջ ալ կ'երևին. և աւելին՝ հօր մը զաւակներուն մէջ որդի մը կ'ըլլայ որ իր հօրը կը հնազանդի և կը հպատակի, իսկ կայ որ սատանայէն աւելի չար կ'ըլլայ։ Փխպէս ալ, մարգն ալ, առանձինն գիտելով՝ երկուքի բաժնուած կ'երևի, երբեմն չար, իսկ երբեմն ալ բարի։ Իսկ ինչ որ բարի է, կը տեսնես որ կը չարանայ, ահա զէպք մը տեղի կ'ունենայ ու ինքը նորէն բարութեան կը դառնայ, սակայն բնութիւնը մէկ է»։

Նամակին մէջ Քրիստոնէական կրօնքը և անոր վարդապետութիւնը և տնօրինական խորհուրդները մի առ մի կը բացատրուին։ Աստուծոյ նախախնամական հոգածութիւնը այսպէս կը բացատրուի հոն. «Իսկ զալով մեզի, մենք այսպէս զԱստուած կը ճանչնանք և անոր կը հաւատանք առանց տարակուսանքի։ Եւ Ան որ աշխարհը ստեղծեց, նորէն եկաւ և ծնաւ Ս. Կոյս Մարիամէն, ինչպէս որ յառաջագոյն մարգարէներէն նկատողութեան առնուած էր, առանց ոեւէ մարմնաւոր պատճառի»։

Նամակին մէջ հրաշքները, Տիրոջ մատնութիւնը, դատապարտութիւնը, խաչելութիւնը, մահը, թաղումը, Յարութիւնը, 12

առաքեալներուն և 500 աշակերտաց երեւումը, Համբարձումը, երկրորդ զալուստը, վերջին դատաստանը մի առ մի կը բացատրուին, և Քրիստոնէական կրօնքին ու դաւանութեան մի և անբաժանելի մաս ըլլալը կը յայտնեն։ Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են նամակին վերջաւորութիւնը և եզրակացութիւնը։

«Տի՛ օն անդր թողէք ձեր յիմարութեան բարբառնջանքները։ Աշխարհի մը երկու տէրեր կամ վեհապետներ չեն ըլլար, և ոչ ալ մէկ արարածին երկու աստուածներ»։

Իրենց հաւատքին վրայ ամուր մնալու կամքը ցոյց կուտան և կ'ըսեն. «Մեզի այս հաւատքէն ո՛չ ոք կրնայ խախտել. ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ ալ մարդիկ, ո՛չ սուրը, ո՛չ կրակը, ո՛չ ջուրը, և ո՛չ ալ ամէն տեսակ դառն հարուածներ։ Մեր ինչքերն ու ստացուածքները քու ձեռքդ են, իսկ մեր մարմինները քու առջեւդ են, ինչ որ կ'ուզես՝ կրնաս ընել։ Եթէ մեզ այս հաւատքով թողուս՝ ո՛չ երկրի վրայ ուրիշ տէր կը փոխանակենք քու տեղդ, և ո՛չ ալ երկինքի մէջ ուրիշ Աստուած կը փոխանակենք Յիսուս Քրիստոսի տեղ, որմէ զատ ուրիշ Աստուած չկայ։ Բայց եթէ, այս մեծ վկայութիւնէն յետոյ, ուրիշ բան մը հարցնես, պատրաստ ենք, մեր բոլոր մարմինները քու ձեռքիդ մէջ են, շուտով ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես։ Քեզմէ՛ տանջանք, մեզմէ՛ յանձնառութիւն, քու սուրգ և մեր պարանոցները։ Մեր նախնիքներէն աւելի քաջ չենք, որ այս վկայութեան վրայ զոհեցին իրենց ինչքերը, ստացուածքները և մարմինները։ Եւ եթէ նոյն իսկ անմահներ ալ ըլլայինք, մեզի համար կարելի կ'ըլլար մեռնիլ Քրիստոսի սիրոյն համար։ Կ'արժէր, որովհետեւ, Ան անմահ էր և զմեզ ա՛յնչափ սիրեց որ, նոյնիսկ՝ մահը յանձն առաւ, որպէսզի՝ մենք Անոր մահովը յաւիտենական մահէն փրկուինք և ազատուինք։ Եւ եթէ Ան, մեզի համար իր անմահութիւնը չխնայեց, մենք որ, ուզելով մահկանացու եղանք, յօժարութեամբ մեռնինք Անոր սիրոյն համար, որպէսզի՝ Ան, յօժարութեամբ յանձն առնէ մեզի իր անմահութեան մէջ, ուստի՝ մեռնինք իրրեւ մահկանացուներ, որպէսզի՝ մեր մահը իրրեւ անմահներու մահ ընդունի։ Ուրեմն, այս ամենէն վերջ, ա՛լ մեզի ուրիշ բան մի

(*) Սասանեանց Հարստութեան մէջ, Յագեբտ Բ.էն առաջ, Որմիզդ անունով երկու թագաւորներ կային. մին՝ Որմիզդ Ա. որ մէկ տարի միայն թագաւորեց (271), իսկ Որմիզդ Բ. որ Շապուհ Բ.ի հայրն էր, որ թագաւորեց 301-310, ինչորէ է գիտնալ՝ թէ եղած ակնարկութիւնը որո՞ւ մասին է. կարելի եղած չէ հզղել զայդ։

հարցներ. որովհետև՝ մեր հաւատքին ուխտը մարդու հետ է, որ մանուկի մը պէս խաբուինք, այլ՝ անլուծելի կերպով Աստուծոյ հետ է, ուրկէ՝ հնար է խախտիլ և հեռանալ, ո՛չ՝ հիմա և ո՛չ ալ յետոյ, ո՛չ յաւիտեան և ո՛չ ալ յաւիտեանս յաւիտենից»:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան նամակներով և պաշտօնական յայտարարութիւններով տրուած պատասխանները, ըլլա՛յ Յազկերտ թագաւորին, ըլլա՛յ Միհրներսէհի և պաշտօնական անձանց, Արտաշատի ժողովին հիմնական որոշումը եղաւ հաստատուն և անյաղթ մնալ իրենց հաւատքին և կրօնքին մէջ՝ «կենօք եւ մահու ի նմին կալ հաստատուն», ամէն կերպով քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու նոյնիսկ արեան զինով: Արտաշատի ժողովին գումարումը տեղի ունեցաւ 449–450:

Արտաշատի ժողովին մէջ խմբագրուած պատճէններուն գալով, երկու հատ են, մին՝ Փարպեցիներ և միւսն ալ եղիշէիներ: Ոմանք կը կարծեն և կը պնդեն թէ՝ Պարսից զէնին հերքման համար երկու գրութիւններ պատրաստուեցան: Ոմանք՝ երկուքը, ոմանք եղիշէիներ կեղծ, շինծու եւ արուեստական իսկ Փարպեցիներ իրական պատճէն կը նկատեն: Ոմանք կ'ենթադրեն թէ, Արտաշատի ժողովին մէջ խմբագրուած նամակ–պատասխանը նոյն ժողովին մասնակցողներէն՝ Բագրեւանդի Եզնիկ Եպիսկոպոսը խմբագրած է, իբրեւ հմուտ անձ մը Պարսկերէնի և Պարսից ղենին, սակայն և այնպէս այդ մասին մեզի վճռական և մեկին փաստեր կը պակսին:

Բագրեւանդը այժմեան Ալաշկերտ ու Նահիյէ վիճակները կը պարփակէր: Եզնիկ Եպիսկոպոս աշակերտ ու գործակից էր Մեծն Սահակին և Ս. Մեսրոպին Ս. Գրոց թարգմանութեան ժամանակ: Եզնիկ Եպիսկոպոս հմուտ էր Յունարէն, Ասորերէն և Պարսկերէն լեզուներու: Հեղինակ կը ներկայանայ Եղծ Աղանդոց գրքին որ չորս գիրքերէ կը բաղկանայ:

Ա. Եղծ Աղանդոց Հեքանոսացն. — Բ. Եղծ Քեւիկ Պարսից. — Գ. Եղծ Կրօնից Յունաց Խմաստացն. — Դ. Եղծ Աղանդոցն Մարկիոնի: Եղծ Աղանդոցին կցուած է նաեւ իր նոսաքը:

ՊԱՐԳԵԽ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի՛ 5)

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՔ ՍԻՒՆԵՐԸ

(Շար. Սիոն, Մայիս 1950, էջ 155)

Երբ մարդ փորձէ երթալ խորը որեւէ խնդրի, նոյն իսկ ամենէն պարզ երեւոյթով, կը բախի հակասութեան: Տպաւորապաշտները կատարեալ իրաւունքն ունին առնուելու մանաւանդ գրութեանական ոգիէն բայց dogmatistes-ներն ալ իրաւունք ունին հետապնդելու իրենց ջանքը համաձայն իրենց մտերիմ բնոյթին:

Տպաւորապաշտները կ'ուզեն խորտակել աւանդութիւնը. կը պայքարին դրութեանական ոգիին դէմ, յայտարարուած հակառակորդներն են դեռ ամէն փորձի որ պիտի ուղղէր քննադատութիւնը դէպի գիտութիւն, ամէն փորձի՝ դարձնելու քննադատութիւնը գիտական:

Բայց, պիտի առարկեն, ո՞վ կը խօսի քննադատութիւնը գիտութեան բարձրածնելու մասին: Պրիւնըթիւէրն իսկ պիտի չսնուցանէր նման յաւակնութիւն մը, ան որ երբե՛ք չմոռնար պահանջելու քննադատէն ունենալ ճաշակ, իմաստասիրական ծանօթութիւններ, վերջապէս՝ արուեստ: Կոխը զոր Տպաւորապաշտները կը տանին գիտական ձգտումին դէմ պարզ զարտուղում մը չէ՞, յատուկ՝ պատրանաւոր յաղթանակ մը տանելու գետնի մը վրայ ուր իրենց հակառակորդները չեն խորհիր բնաւ կոռուիլ:

Ո՛չ: Տպաւորապաշտները կ'արդարանան, իրենց տեսակէտով, հակառակելու քննադատութեան տիրացումին գիտական ոգիին, լեզուին և մեթոտներուն: Որովհետեւ այս տիրացումը եղելութիւն մըն է ամենէն տեսանելիներէն և ամենէն կարեւորներէն անոնց մէջ որոնց զրական քննադատութիւնը ծառայած է թատր XIXրդ դարու երկրորդ կիսուն:

Արդարեւ, գիտութեան գլխաւոր յատկանիշն է դուրս հանել՝ իր գիտողութեան

ենթարկուած եղելութիւնները, պատահականութեան գերիշխանութենէն: Կը ջանայ անդադար մեծցնել ծանօթին կալուածը, ուր օրէնքը կ'իշխէ, ի հեճուկս անոր, անսահմանօրէն ընդարձակ, որ դուրս է իր համբերատար և մեթոտիկ խուզարկութենէն, պահելով իր խորհուրդը: Լուծել խորհուրդը, դուրս հանել պատահականութեան իշխանութենէն, գտնել և յայտարարել օրէնքը, այս ամէնը կը յանգին ներմուծելու իրականութեան կալուածին մէջ, որ է գիտութեան կալուածը, հարկաւորութեան գաղափարը: Գիտնականը ամէն տեղ կը գտնէ հարկաւոր առնչութիւններ. կը հաստատէ եղելութեանց կապակցութիւնը: Իր ծանօթութեանց չըջանակին մէջ, կը յայտարարէ տիեզերական որոշադրականութիւնը:

Արդ, կէս դարէ ի վեր, գրական քննադատութիւնը կը հետեւի ճամբայ մը, եթէ ոչ նման, գէթ զուգահեռական: Կ'ապրի գիտութեան շուքին տակ, կ'երացնէ անոր մեթոտները, կ'որդեգրէ անոր լեզուն, կը ներթափանցուի անոր ոգիով:

Արդ, հաստատել զիւրին է: Թե՛ն կը ներածէ քննադատութեան մէջ գրական երկին բացատրութիւնը ուսմամբը գործօններու որոնք համակարգ ներգործութեան տակ արտադրուած է ան: Աւելին ալ կ'ընէ, կը ցուցնէ հարկաւորութիւնը առնչութեանց որոնք կը կապեն այս ինչ ձեւը արուեստի՝ այն ինչ միջավայրին, այն ինչ տեղին, այն ինչ վայրկեանին, և որովհետեւ այս երեք ֆակտորներուն ծանօթութեամբը մարդ կրնայ նախատեսել լոյս տեսնելիք երկերը, ինչպէս նաև ուսումնասիրութիւնը երկերուն կրնայ մեղի իրազեկ դարձնել զանոնք արտադրած ժողովուրդին հոգիին մասին: Թե՛ն կ'ընէ, հետեւաբար, հսկայ ճիգ մը մտցնելու համար քննադատութեան մէջ հարկաւորութեան գաղափարը: Իր որոշադրականութիւնը կը ձգտի կերպարանափոխելու քննադատութիւնը գիտութեան:

Նոյն ձգտումը կը կազմէ թագուն հոգին Պրիւնթիէրի քննադատութեան, ինչ ալ ըսէ ինք այդ մասին, համակարգել զրութեան բոլոր մասնաւոր նկատողութիւնները. փոխ առնել գիտութենէն իր մեթոտները և բառամթերքը. շարու-

նակ զգուշանալ սեպհական զգայարանքէն, յենուլ, ճշմարտութեան հետախուզումին մէջ, արտաքին և տեւական բանի մը վրայ գեղազիտութիւն, բարոյագիտութիւն, որքա՞ն յայտարար ընթացք գիտական ոգիին:

Գրական քննադատութիւնը գիտութեան բարձրացնելու փորձերուն իրենց ընդդիմութեան մէջ Տպաւորապաշտները կ'երեւին որպէս ասոյեաններ մարդկային ազատութեան՝ վտանգուած տիրական ուրոշականութենէն: Անոնք ուրանար որոշադրականութեան՝ իրաւունքները, — այդ տղայական պիտի ըլլար. այլ՝ կ'ուզեն միայն որոշել անոր կալուածը: Թող իշխէ ուրեմն «մարմններու» կարգին մէջ, թող նոյն իսկ ոտք զնէ կեանքին գետնին վրայ, բայց թող կանգ առնէ, որպէս իր բնական սահմանին, էապէս մարդկային կալուածին՝ հոգիին սահմաններուն վրայ:

Օ՜, կարելի չէ նախատեսել թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ այն ինչ գրագէտին երկը, որովհետեւ իր եսը ամբողջապէս ենթակայ չէ ընտրելի ազդեցութեանց իշխանութեան. կարելի չէ հաստատել մնայուն համեմատութիւն մը ընդ մէջ այն ինչ արտաքին և նախընթաց պայմաններուն, — ցեղ, միջավայր, ժամանակ —, և այն ինչ գեղարուեստական և գրական արտադրութեանց, որովհետեւ մարդը կրնայ հակադէպ իր միջավայրին, հակառակիլ իր ժամանակին, և հերքել իր ցեղը. ո՛չ, կարելի չէ գիտութիւնը քննադատութեան մէջ, որովհետեւ մարդը «կայսրութիւն մըն է կայսրութեան մը մէջ» և կը հնազանդի միայն իրեն յատուկ օրէնքին:

«Կարելի չէ նախատեսել այսօր, կը գրէ France, ինչ ալ ըսուի, ժամանակը ուր քննադատութիւնը պիտի ունենայ գրական գիտութեան մը ուժը, և նոյն իսկ կարելի է հաւատալ խոհմաբար որ այդ ժամը երբեք պիտի չգայ. . . : Քիչ նիւթեր, աշխարհի վրայ, բացարձակապէս ենթակայ են գիտութեան, նախատեսուելու և վերարտադրուելու աստիճան անկէ: Անկասկած, պօէմա մը երբե՛ք պիտի չըլլայ այդ նիւթերէն, ո՛չ ալ բանաստեղծ մը: Այն բաները որ մեզ կը յուզեն ամենէն աւելի, որ մեզի կը թուին ամենէն գեղեցիկը, ամենէն ցանկալին, ճիշտ անոնք են որ կը

Ֆրանսիացի տարտամ և մասամբ խորհրդաւոր Գեղեցկութիւնը, առաքելութիւնը, հանճարը յաւէտ պիտի պահեն իրենց խորհուրդը: Ո՛չ Կղէտպատրային հրապոյրը, ոչ François d'Assise-ին քաղցրութիւնը, ոչ ալ Racine-ի բանաստեղծութիւնը պիտի թոյլատրեն վերածուիլ տարազներու և, եթէ այս նիւթերը գիտութենէ ծագում կ'առնեն, այդ գիտութիւնը խառն է արուեստով, նկատողական, անհանգարտ և միշտ անաւարտ: Այդ գիտութիւնը կամ աւելի այդ արուեստը գոյութիւն ունի: Իմաստասիրութիւնն է այդ, թարգմանչութիւնը, պատմութիւնը, քննադատութիւնը, վերջապէս ամէն գեղեցիկ վէպը մարդկութեան:

Այսպէս վերածուած իր վերջնագոյն տուեալին, գիտական, գիտութիւն դարձած կամ դառնալու ձգտող քննադատութեան խնդիրը, մեզի կ'երեւի որպէս արտայայտութիւնը, մասնաւոր կէտի մը վրայ, հակընդդիմութեան երկու մեծ վարդապետութեանց՝ որոշադրականութեան և ազատ կամքի: Այս ըմբռնումներէն մէկուն կամ միւսին հակելու պարագային, մարդ պիտի գիտէ համակրութեամբ, կամ գրական քննադատութիւնը գիտութեան բարձրացընելու փորձերը, կամ, անոնք որ կը հակառակին այդ ձգտումին:

... Ուրեմն կայ մտքերու երկու դասակարգ: Ոմանք կ'ըմբռնեն երեւոյթները մանաւանդ անոնց յարաբերութիւններուն, յաջորդականութեան անոնց կախումին մէջ և այդ յարաբերութիւնները, յաջորդականութիւնը և կախումը իրենց կը թուին տարածուիլ ոչ միայն համայն բնութեան այլ նաեւ մարդկային հոգիին, և անոր գործունէութեան արտադրութեանց, արուեստին, օրինակ՝ Ուրիշներ կ'ըմբռնեն մանաւանդ մարդկային գործունէութեանց աննախատեսելին. անոնք կը տեսնեն մարդը ներգործող և ոչ ներգործուած: Մարդը անոնց կ'երեւի որպէս մեկնակէտ շարք մը եղելութեանց որոնց նախընթացները չեն գտնուիր. անոր արարքները ազատ կը թուին անոնց:

Զկա՞ն, մեզմէ իւրաքանչիւրին համար, ժամեր՝ ուր աշխարհը մեզի երեւի կանոնաւորուած իր շարժումներուն մէջ, ենթակայ իր բոլոր մասերուն մէջ, հար-

կաւորութեան խիստ օրէնքին, անթեքելի գերիշխանը մարդոց և աստուածներուն, ժամեր՝ ուր որոշադրականութիւնը մեզի ճշմարիտ թուելով, կը խղճանք մեր նմաններուն և անոնց անկախութեան խեղճ՝ պզտիկ կամէութեան վրայ: Զկա՞ն, ընդհակառակը, վայրկեաններ ուր մենք մեզ կը զգանք երիտասարդ աւելով յորդ, ձերբազատ հասարակ հարկաւորութեանց իշխանութենէն, և սաւառնող, այսպէս ըսելու համար, գոյութեան վիւլկար օրէնքներուն վերեւ, վայրկեաններ՝ ուր մեր ազատութիւնը մեզի կ'երեւի անմխտելի, թերեւս նաեւ ուրիշներուն ազատութիւնը:

Այս երկու կեցուածքը, հաւասարապէս կ'արդարանան: Ըստ իրենց մտքին բնութեան, զաղափարներուն հակումին, ինքնիշխանութեան կողմնակիցները, գրական քննադատ դարձած, պիտի ըլլան Տպաւորապաշտներ. որոշադրականութեան կուսակիցները, պատահմամբ եթէ քննադատութեան անձնատուր ըլլան, պիտի դառնան dogmatiste-ներ, և պիտի ձգտին ընել գիտական քննադատութիւն:

Dogmatiste-ներու և Տպաւորապաշտներու վէճին ուրիշ մէկ երեսն ալ՝ վերջիններուն թշնամական կեցուածքն է բանականութեան նկատմամբ զոր առաջինները կը նկատեն իբր միակ դատաւորը արուեստի և գրականութեան բաներուն, իբր գլխաւոր դատաւորը՝ առնուազն:

Հարկ կա՞յ երկարօրէն ապացուցանել թէ՛ dogmatiste-ները կը նային իմացականութեան իբր էական կարողութիւնը քննադատին, թէ՛ անոր դատաստանին անոնք կը կոչեն հեղինակներն ու երկերը: Բաւական է յիշել թէ Պրիւնթիէր կը դատէ գրական երկերը, և կը դատէ զանոնք, երբեմն առանց հաշուի առնելու իր անձնական նախընտրութիւնները. կը դատէ զանոնք անոնց կախումին և տեղին մէջ զոր կը գրաւեն անոնք իրենց սեռին եղափոխութեան շարքին: Նկատանք նաեւ որ dogmatiste-ներու գրութեանական ոգին արտայայտութիւն մըն է միայն առաջին տեղը տալու ցանկութեան, գրական դատումին մէջ, մարդկային բանականութեան, արտայայտուած՝ համակարգ տարազներով, ինչպէս՝ անոնց գիտական ձգտումը վախճան մըն է միայն նոյն արմատական ոգիին, միացնել

փորձող՝ մարդուն բարձրագոյն զործունէութիւնները որոշադրականութեան կալուածին: Յստակ կերպով մեզի կ'երեւայ որ dogmatiste-ները կը նկատեն իմացականութիւնը իբր կամարակապ քարը իրենց քննադական զէնքին, ի հեճուկս հոգիին միւս կարողութիւններուն, զգայնոտութեան մանաւանդ և երեւակայութեան:

Տպաւորապաշտները նոյն կարծիքէն չեն: Անոնք կը ձեռնարկեն խաչակրութիւն մը՝ իմացականութեան տրուած գերակայութեան դէմ: Հետեւինք իրենց, գրոհին մէջ զոր կուտան այս բերդին:

Պատճառաբանութիւնները զորս կը գործածեն՝ իմացականութեան դէմ իրենց կռուին մէջ, համաձայն չեն միշտ. բայց մարդ կրցածը կ'ընէ, և դժուարին է դիրքը որ կը կայանայ աւերել ուղելուն մէջ, պատճառաբանութեամբ, պատճառաբանելու իսկ կարողութիւնը:

Dogmatiste-ները կը կարծեն(?) դատել: Խարկանք մըն է այդ, կը յարեն Տպաւորապաշտները: Անոնք չեն դատեր, կամ եթէ՝ դատեն, բանականութիւնը ընելիք բան չունի այդ պարագային: Անոնք Տպաւորապաշտներ են միւսներէն նուազ անկեղծ, ահա՛՝ ամէնը: J. Lemaître կը գրէ՝ «Պր. Պրիւնըթիէր կը դատէ տպաւորութեամբ, և իր տպաւորութիւնները յաճախ այնքան տարօրինակ և անլուր են որքան անոնք որ կուգան քննադատներու ամենէն իգականէն (ա՛, ի՛նչ գեղեցիկ ցանկ մը կարելի է պատրաստել իգացած քննադատներու, եթէ մարդ ուզէ), բայց այս բոլորով, ան միշտ ունի երեւոյթը խօսելու տիեզերական իմացականութեան անունով: Ան բնա՛ւ չըսեր, «Ես», ոչ ալ՝ «ինքս», և թերեւս այս ժուժկալութիւնը խոնարհամըտութիւն կը կարծէ, սակայն զայն կը գործածէ բացարձակ ճշմարտութեան բարձրացնելու մտէ մարդու իր զգացումները, ենթակայ, մեզ պէս, հազար ազդեցութեանց՝ կրթութեան, միջավայրի, օրուան և ժամուան, հիւանդութեան կամ առողջութեան, բարեկամութեան կամ ատելութեան: Եւ, քիչ մը անդին, կը հաստատէ թէ մարդ պիտի կրնար վերագրել Պրիւնըթիէրին «որոշ պակասութիւն մը լրջութեան երբեւիցէ չտեսնուած ամենէն անշարժութիւն ծանրախոհութեան մը երեւոյթին տակ»:

Եթէ այս այսպէս է, ինչո՞ւ Տպաւորապաշտները կը մաքառին Պրիւնըթիէրի քննադատութեան դէմ: Ինչո՞ւ չեն բանար իրենց թեւերը այս Տպաւորապաշտին, մասնաւոր տեսակի մը, ճիշտ է, բայց որ իրենց կը նմանի, իրենց հաւատալով, ճեղքօր մը պէս: Պէտք է ըլլայ, յամենայն դէպս, ուրիշ բան քան տպաւորութիւններ dogmatiste-ներու տրամաբանութիւններուն տակ:

Գերակայութեան մը յայտնի խոստովանութիւնը կայ շնորհուած իմացականութեան՝ զգացումին վրայ: Արդ, իմացականութեան չվերաբերի գիտնալ գեղեցիկին յայտնութիւնները, զգացումով է որ զանոնք կ'ըմբռնենք, և ներհայեցողութեամբ, կը յարեն, Տպաւորապաշտները:

Արդարեւ, իմացականութեան իրաւասութիւնը տիեզերական չէ: Երկեր կան որոնց հրապոյրը կարելի պիտի չըլլար թարգմանել տրամաբան լեզուով և որոնց տարտամութիւնը չյարմարիր բնաւ տրամաբանող քննադատութեան մը ճշգրտութեան: Պր. Պրիւնըթիէր, կ'ըսէ «Ժամանակակիցներուն» հեղինակը, այնքան բարձր կը գնահատէ ճշգրտութիւնը որ կը թուի թէ ամէն ինչ որ չի կրնար արտայայտուիլ խիստ ճշգրտութեամբ մը, գոյութիւն չունի բնաւ իրեն համար: Եւ սակայն, գրեթէ անվրիպելի է որ քննադատը, ուսումնասիրելով կարգ մը գիրքեր, ընդունի ճամբան, այն ինչ գաղափարը, ստանալ այն ինչ տպաւորութիւնը զոր կրնայ վեցարտադրել միայն կէս-յարմար եզրերով, կէս-լոյսերով, մերձաւորութեամբ: Արդ, այն որ հանդուրժեր այս դոյզն ճշգրտութեան արտայայտումին մէջ կարգ մը երանգներուն մտածումի, զգացումի զգայնութեան, կրնայ դեռ ըլլալ ծնեալ-քննադատը շատ մը գիրքերու. ամենո՞ւն ալ: Չկա՞ն գիրքեր որոնք խուսափին իրմէն մասամբ, և որոնց վրայ իր իրաւասութիւնը բացարձակ չըլլայ:

ԱՄՓՈՓԵՑ

ՊԱՐԳԵՒ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի՛ 16)

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԻՐԱԿ ԳԵՐ. Տ. ՀԱՅՐԻԿ ՎՐԴ. ԱՍԼԱՆԵԱՆԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

ՍԻՈՆ-ի Խմբագրության մասնաճյուղի փախափին վրայ Ս. Երուսաղեմի նուիրակ Գեր. Տ. Հայրիկ Վրդ. Ասլանյանի նր 5 Մարտ 1951 մեկնած էր Պարսկաստան եւ 10 Յունիս 1951, վերադարձաւ Ս. Արոտ, իր ընդարձակ տեղեկագիրը ներկայեղէ առաջ Ս. Արոտոյ Պաս. Տնօրէն Ժողովոյ, տուաւ հետեւեղ տեղեկատուութիւնը սեղմ տղերով ուր, խտացուած են իր առաջնութեան եւ հանգանակութեան գործին կարեղի մանրամասնութիւնները:

Պարսկաստանէն վերադարձաւ վերջ, անհրաժեշտ էր նկատեմ թալ սեղմ տղերով տեղեկատուութիւն մը մեր առաջնութեան եւ հանգանակութեան արդիւնքի շուրջ, «Սիոն»ի էջերէն, ի միամտութիւն պարսկահայ նուիրաւորներու եւ ի գիտութիւն արտասահմանի մերազն արեւմտեղիցներու՝ Իրանի հայութեան ի նպատակ Ս. Արոտին եւ Պաղեստինի աղէտահար հայութեան բերած օժանդակութեան:

Պէտք է խոստովանիլ թէ մեր առաջնութեան ժամանակը կը գուզադիպէր բազմապէս եւ տեսնական աննպատակ կացութեան մը, վերջերս սկիզբ առած նաւթի ազգայնացման կենսական հարցով, որը, ստեղծած էր երկրին մէջ ոչ միայն անկայուն եւ երեւուն գոլիւն մը, այլեւ պատճառ դարձած առեւտրական կայուն վիճակի մը, բազմապէս բազմաթիւ կազմակերպութիւններու ամենօրեայ եւ բազմամբոխ ցոյցերու հետեւանով: Երկրի այդ կացութիւնը կ'ունենար անհուշ, իր անգրագործ Իրանահայութեան առօրեայ կեանքին եւ նիւթական կացութեան վրայ, սակայն, հակառակ այդ ոչ բաղձալի վիճակին, տակաւ կը կազմակերպուէին հանգանակիչ յանձնախումբեր, Ազգային եւ Եկեղեցական Մարմիններու միջոցաւ, եւ օժանդակութեան գործը իր բաւիւր կ'առնէր հայաւաս կեդրոններու մէջ, բաւարար արդիւնքով:

Աւագ շաբաթուան ընթացքին, Ապասանի մէջ, Ապրիլի սկիզբը՝ Եկեղեցական Վարչութիւնը կը ձեռնարկէր հանգանակութեան՝ հակառակ հոն դեռեւս ծայր տուած անախորժ ցոյցերու եւ տակնուվրայութեանց, եւ կուտար արդիւնքը 5.046 բուման գումարի մը:

Ապա՝ Մասշէր Սուլէյմանի եւ Երջակայից մէջ, Եկեղեցական եւ Դպրոցական Վարչութիւնը, չորս յանձնախումբերու միջոցաւ, քանի մը օրերու ընթացքին, կը հանգանակէր սակաւարիւ հայութեան 3.250 բումանի գումար մը: Յետոյ, Թեհրանի մէջ կը սկսէր հանգանակութեան գործը, 20 Ապրիլին, եւ Հանգանակիչ Յանձնախումբը մեր գլխաւորութեամբ՝ կը հանգանակէր 18.080 բումանի գումար մը, որուն կը բերէր իր սրբեռանդ եւ առասպառն մասնակցութիւնը ազգ. բարեբար Մեծ. Տիար Ռօման Բաշէլ, 5.000 բումանի գումարով մը: (Այս բարեբարի անձին ու գործին պիտի անդրադառնամ առանձին յօդուածով մը): Հուսկ, Նոր-Ջուղայի մէջ Գեր. Տեղապան Հօր կոչին վրայ, ծխական Եկեղեցիներու սնուկներէն եւ ազգային կարգ մը Մարմիններէ, Կօնական Խորհուրդն ու Համայնական Խորհուրդը, կը հանգանակէր տուրք մը, 3.280 բուման եւ այսպէս կը բերէր իր արտաբոլիս նուէրը Ս. Արոտին եւ Պաղեստինի աղէտահար հայութեան, «գոյիւ չափ գկեանս իւր» լումայովը:

Այսպէս, ուրեմն, Թեհրան, Ապասան, Նոր-Ջուղա եւ Մասշէր Սուլէյման բազմութեան, ուր, հանգանակութիւններ տեղի ունեցան, գոյացաւ 30.656 բումանի գումար մը:

Պարսքին ներքեւ եւ շնորհակալութիւնս յայտնելու յիշեալ վայրերու Հանգանակիչ Յանձնախումբերու անդամ-անդամուհիներուն, իրենց արագին գործունէութեան եւ յօժարակամութեան համար, եւ կը մասնաւորեմ զոհուակալութիւնս Թեմական Խորհուրդին եւ Եկեղեցական Վարչութեան Թեմ-

րանի, Ապասանի եւ Մասէր Սուլէյմանի եկեղեցւոյ եւ Գալոցի Հոգաբարձութեանց, Նոր-Ջուղայի Կրօնական եւ Համայնական խորհուրդներու, իրենց գործակցութեան եւ հանգանակութեան գործին տուած արագին քափին եւ բաւարար յաջողութեան համար:

Մասնաւորապէս մեր գոհունակութիւնը կը յայտնենք Թեհրանի մամլոյ ներկայացուցիչներու, «Ալիք»ի, «Յախաւել»ի եւ «Վեհաձնունդ»ի պատուարժան խմբագրութեանց, որոնք մեր առաքելութեան շուրջ եւ մասին հանրութեան ու շահութեան յանձնեցին մեր կոչերն ու շնորհակալիքի արտայայտութիւնները, իրենց էջերէն:

Անմոռանալի է մանաւանդ Մեծ. Տիար Ս. Նազարեանի անվերապան եւ անկեղծ բարեկամական վերաբերմունքն ու սէրը Ս. Արտին հանդէպ եւ մեզ՝ ինչպէս նաեւ իր օժանդակութիւնը՝ ամեն գործի եւ դժուարութեանց մէջ, մեր Պարսկաստան պանդըխտութեան շրջանին:

Կարելի չէ երբեք մահան ընել Տֆր. Ա. Աղայեանի այնքան ազնիւ եւ ազդու միջամտութիւնը՝ որով արագին եւ անկեղծ զգացումներով օգտակար եղաւ մեզ մեծապէս դժուարութիւններու հարթման գործին մէջ:

Օրհնութիւն մանաւանդ բոլոր ազնիւ նուիրատուներու, որոնք, անսխիւս եւ անսարբեր չմնացին Ս. Արտին եւ ժողովուրդին կարիքին եւ դժբախտութեան դիմաց, եւ իրենց արագին լուծմաներով փափաքեցան օժանդակել եւ մեղմել անոնց պէսքերը, ըստ կարողութեան եւ զոհողութեան բաժիններով. բոլոր Տեքր, վարձանասոյց ըլլայ եւ բիւրապատկէ պոյ նուերները իր առաստաղէն շնորհին եւ բարիքին զեղուն բաւխումովը:

ՀԱՅՐԻԿ ՎՐԴ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Նուիրակ Ս. Նրաւաղէմի

Նոր Ջուղայէն, ձեռամբ Հոգ. Տ. Հայրիկ Վրդ. Այալանեանի (Նուիրակ Ս. Նրաւաղէմի), շնորհակալութեամբ ստացուած է հետեւեալ նուերները.

1. — Տէր եւ Տիկին Սարգիս Դշխոյ Օհանեաններէ՝ մէկ ասեղնագործ Բառակաւոյի սեղանի ներմակ ծածկոց:

2. — Տիկին Սօֆիա Կոստանեանէ՝ երկու հաս ինքնաձեռագործ փոքրիկ կտորներով վարագոյր Ս. Գրիգորի:

3. — Տիկին Ռօզա Աղամալէ, իր վաղամեռիկ դստեր Ռօմիկայի յիշատակին մէկ քիւլէ կանաչ յասակով վարագոյր Ս. Գրիգորի. երկու բոլորաբայ եւ երկու աւետարանի բռնիչ:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

● 3 Յունիս Կիր. — ԼՁ. օր Յիմնաց. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնատան մատրան մէջ. Պատարագիչն էր Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Աբրահամեան:

● 5 Յունիս Դշ. — Կէսօրէ վերջ, ժամը 4.45ին, Ս. Աթոռ ժամանեց Դեք. Տ. Ռուբէն Ս. Արք. Մանասեան, Պէյրութ-Գալանտիա օդային զօով:

● 6 Յունիս Դշ. — Կէսօրէ վերջ, ժամը 1.30ին, Հոգ. վարդապետ հայրեր, Դեք. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի զխաւարութեամբ բարձրացան Համբարձման լեռ, ուր Համբարձման Սրբատեղւոյն վրայ կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին հանդիսաւոր նախատօնակը, իսկ զիշերասկիզբին «Եկեացէ» և «Հսկում», որոնց յաջորդեցին զիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւնները. Արարողութիւնները վերջացան կէսգիշերին, որմէ ետք Միաբանութիւն և ժողովուրդ վերադարձան մայրավանք:

● 7 Յունիս Եշ. — Համբարձում Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստօսի. առաւօտեան ժամը 7-ին, Միաբանութիւնը՝ զխաւարութեամբ Դեք. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի, ինքնաշարժերու շարանով մը՝ բարձրացաւ Համբարձման լեռ: Համբարձման Սրբատեղւոյն մուտքը եղաւ «Հրաշափառ»ի հանդիսութեամբ, որմէ ետք, օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուց Դեք. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեան: Քարոզեց Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Աբրահամեան, բնարան ունենալով «Համբարձի զաչս իմ ի լերինս, ուստի եկեացէ ինձ օգնութիւն»: Ս. Պատարագի ընթացքին կատարուեցաւ Հայրապետական մաղթանք, իսկ յաւարտ Ս. Պատարագի մեծահանդէս «Ճողատան», որմէ վերջ՝ Միաբանութիւն և ժողովուրդ պաշտօնական գնացքով վերադարձան մայրավանք:

— Ն. Վ. Անդրիոյ Թագաւորի ծննդեան տարեդարձի առիթով, քաղաքիս Բրիտանական Ընդհ. Հիւպատոսի և իր տիկնոջ կողմէ եղած հրաւերին ընդառաջելով, Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Աբրահամեան, ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Տ. Պարգեւ և Միւռոն վարդապետաց, ինչպէս նաև Տիար Կարպիս Հինդլեանի, ներկայ գտնուեցաւ պատուոյ ընդունելութեան, որ տեղի ունեցաւ երեկոյեան ժամը 6.30ին, էլ-Ջահրա պանդոկին մէջ:

● 9 Յունիս Եր. — Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին նախատօնակը պաշտուեցան Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյն մէջ, հանդիսապետութեամբ Դեք. Տ. Ռուբէն Ս. Արք. Մանասեանի:

● 10 Յունիս Կիր. — Բ. Ծաղկազարդ. առաւօտեան ժամերգութիւնն ու Ս. Պատարագը մա-

տուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ, Պատարագին էր Հոգ. Տ. Միւռնոն Վրդ. Կրճիկեան: Յետ Ս. Պատարագի, նախագահութեամբ Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի, կատարուեցաւ հոգեհանգիստ Գեր. Տ. Կարապետ Ս. Արքեպս. Մագլըմանի և Հոգ. Տ. Ներսէս Վրդ. Թորոսեանի մահուան քառասունքին առթիւ: ապա Միաբանութիւնը կատարեց մասնաւոր հոգեհանգստեան պաշտօն վերջինին հողակոյտին վրայ, Զամ-թա. Ղի գերեզմանատան մէջ:

— Յետ միջօրէի ժամը 5ին, Հոգ. Տ. Հայրիկ Վրդ. Ասլանեան, որ իբր Ս. Աթոռոյս նուիրակ երեք ամիսներէ ի վեր Պարսկաստան կը գտնուէր, Ս. Աթոռ վերադարձաւ՝ Թեհրան — Պէյրութ — Գալանտա օդային գծով:

● 16 Յունիս Եր. — Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին մեծահնդէս նախատօնակը կատարուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի մէջ, նախագահութեամբ Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի, իսկ գիրչերասկիչքին կատարուեցաւ «Եկեցե՛ք»-ի և «Հովման» աւարողութիւնները:

● 17 Յունիս Կիր. — Հոգեգալուստ հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի մէջ, Պատարագին էր Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեան: Յետ Ս. Պատարագի, նախագահութեամբ Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Արքանամանի, կատարուեցաւ օրուան տօնին յատուկ հոգեհանգստեան կարգը, որ կրկնուեցաւ նաև Երջանկայիշատակ Տ. Կիւրեղ Ս. Պատրիարք Հօր շիրմին վրայ:

● 18-23 Յունիս. — Ամբողջ շաբթուան ընթացքին Ս. Աթոռոյս նորընծայ Հոգ. Տ. Տաւէն, Անուշաւան, Վարուժան, Կիւրեղ և Օշական արեղաները և Տ. Արշաւիր քահանայ մատուցին իրենց անդրանիկ Ս. Պատարագները Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի մէջ:

● 21 Յունիս Եշ. — Հոգ. Տ. Եղիշէ Արք. Կիւրեան, Անթիլիաթի Միաբանութեան, Ամանի ճամբով՝ Ս. Աթոռ ժամանեց:

● 23 Յունիս Եր. — Կէսօրէ առաջ, ժամը 10ին, Երուսաղէմի Վսեմ. Բաղաքապետ Արէֆ փաշա էլ-Արէֆ քաղաքապետարանի կազմով՝ այցելեց Պատրիարքարան, ապա շրջեցաւ Ս. Աթոռոյս զանազան հաստատութիւնները, ինչպէս՝ Տպարան, Մատենադարան, Վարժարաններ, Ժողովրդային խոհանոց և այլն: Վսեմ. Բաղաքապետը հիւրասիրուեցաւ Պատրիարքական Տեղապահի ֆոխանորդ Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Արքանամանի և հոգեշնորհ հայրերու կողմէ:

● 24 Յունիս Կիր. — Հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի մէջ, պատարագին էր նորընծայ արեղաներու վարժիչ և ուսուցիչը՝ Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Արքանաման: Ըստ աւանդական սովորութեան Ս. Պատարագին կը ապաստակէին վեց նորընծաները: Բարոզեց պատարագիչ հայրը, բնաբան ունենալով Ս. Գրքէն «Նախանձ տանք կերիցէ զիս» համարը, թնկաղբելով նորըն-

ծաներուն Աստուծոյ Տան և Ս. Աթոռին մշտութեան նախանձախնդրութիւնը ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյ, Յետ Ս. Պատարագի կատարուեցաւ Հայրապետական հանդիսաւոր մաղթանք, Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն և Վեհափառ Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գէորգ Զ. կաթողիկոսի օծման եօթներորդ տարեդարձին առթիւ: Ապա հոգեհանգստեան հանդիսաւոր պաշտամունք Երջանկայիշատակ Տ. Կիւրեղ Ս. Պատրիարք Հօր հոգւոյն ի հանգիստ, իր գերեզմանին վրայ, Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի ներքին դռնին մէջ, ի ներկայութեան ամբողջ Միաբանութեան և Ժողովրդեան հոծ բաղմունքեան:

— Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին նախատօնակը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյն մէջ, նախագահութեամբ Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի:

— Ս. Աթոռոյս Գեր. Տեղապահ Հայրը, ինչպէս նաև Հոգ. Տ. Տ. Սուրէն և Նորայր վարդապետներ, Պէյրութի օղակայանէն մեկնեցան Ս. Էջմիածին՝ եպիսկոպոսանալու համար:

● 25 Յունիս Բշ. — Ս. Կալստանց Նիկիսիմեանց Ս. Պատարագը՝ Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյ Ս. Նիկիսիմեանց մատրան մէջ, մատուց Հոգ. Տ. Յակոբ Վրդ. Վարդանեան:

— Առաւօտեան ժամը 8.30ին բացումը կատարուեցաւ Ս. Թ. Վարժարանի ամալերջի բերանացի քննութեանց, Տնօրէն Ժողովոյ անդամք, նախագահութեամբ Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի, ներկայ գտնուեցան բերանացի քննութեանց:

● 26 Յունիս Գշ. — Առաւօտեան ժամը 9ին, Հոգ. Տ. Միւռնոն Վրդ. Կրճիկեան, Դալանտիա — Պէյրութ օդային գծով մեկնեցաւ Կ. Պոլիս, իր նոր պաշտօնատեղին:

● 27 Յունիս Դշ. — Տեղւոյս Բրիտանական Հիւպատոսարանի հրաւերին՝ ներկայ գտնուեցան Հոգ. Տ. Հայկազուն Վրդ. Արքանաման, ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Հայրիկ Վրդ. Ասլանեանի և Տիար Կարպիս Հինդլեանի, Վսեմ. Հիւպատոսի տան մէջ ի Շէյխ — Ճարան: Սոյն հաւաքոյթը կազմակերպուած էր Վսեմ. Հիւպատոսի Ս. Բաղաքապետ մեկնումին առթիւ:

● 29 Յունիս Ուրբ. — Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին նախատօնակը կատարուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, նախագահութեամբ Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի:

● 30 Յունիս Եր. — Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին. յիշատակ ելանելոյն ի վիրապէն. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի, Ս. Ստեփանոս մատրան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սեղանին վրայ: Պատարագեց Հոգ. Տ. Մաշտոց Արք. Բարկուսեան:

— Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին նախատօնակը կատարուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի մէջ, նախագահութեամբ Գեր. Տ. Ռուբէն Ս. Արքեպս. Մանասեանի:

Տ. ԳԵՈՐԳ Ս. ԱՐՔԵՊՍ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ Կ. ՊՈԼՍՈՅ

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանէն մեզի ուղղուած հեռագրէ մը ցաւով իմացանք մանր Պոլսոյ նախկին Պատր. Տեղապահ Տ. Գեորգ Ս. Արքեպս. Արսլանեանի, որ տեղի ունեցած է 25 Յունիսին:

Հանգուցեալ Սրբազանը ծնած էր 1869ին Բիսկեանի մէջ (Ակնայ գաւառ), ապա անցած Ակն, ուր իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ քէ ձննդավայրին եւ քէ Ակնոյ տղջ: Ամուսնացած էր, սակայն ընտանեկան մեծ դժբախտութեան ենթարկուած է . . . իր կիներ քուրհեռու կողմէ ողջ ողջ կ'այրուի. այս ողբերգութիւնը իր վրայ մեծապէս կ'ազդէ ու իր մխիթարութիւնը կը գտնէ՝ ծառայելով որբանոցներու մէջ: — Եղած է ուսուցիչ, մասնակարար եւ տեսուչ ի մասնաւորի Սեբասիոյ եւ Եւզոկիոյ հայկական որբանոցներու: Հուսկ ուրեմն կ'որոշէ կուսակցութեան եկեղեցական դառնալ: — 1898ին աւագ սարկաւագ կը ձեռնադրուի Սեբասիոյ եւ Եւզոկիոյ բազմաթիւն առաջնորդ՝ լուսահոգի Տ. Պետրոս Արքեպս. Թանժիզեանէն: Տ. Պետրոս Սրբազան իր ունեցած քանկազին ձեռագիրները եւ զիրենք կը ծախէ ու անկէ գոյացած գումարով նոր շէնք մը ծախու կ'առնէ ու զայն որբանոցի վերածելով՝ վերատեսուչ կը կարգէ նորընծայ սարկաւագը: — 1900ին Սեպտ. 10ին կուսակցութեան քանկազին Սեբասիոյ Ս. Նեան վանքին մէջ, Տ. Պետրոս Արքեպս. Թանժիզեանէն: — Երկար տարիներ վարած է զանազան պատշոններ, Եւզոկիոյ եւ Սեբասիոյ մէջ. եղած է առաջ. տեղապահ ու ապա առաջնորդ Ասանայի: Զինադադարէն յետոյ անցած է Պոլիս, եւ եղած է Բարդիշ եւ ուսուցիչ զանազան քաղերու եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէջ:

1922ին Տ. Զաւեն Պատրիարք կը ստիպուի հեռանալ Պոլսէն՝ անգլիական մարտնչաւոր մը, վասնզի Համաձայնականները՝ Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իսպանիա համաձայնած էին ձգել Պոլիսը, որ նորէն քրիստոնէական տարածքէն չպիտի անցնէ: Այս վիճակին մէջ, Պոլսոյ 100.000 հայ զաւուրքը նոր տագնապի մը կը մասնուէր: Օրուան վարչութիւնը միաձայնութեամբ Պատր. Տեղապահ կ'ընտրէ հանգուցեալը: Վասնզի, հանգուցեալ Սրբազանը պետական ժողովներէ ստիպուած ու յարգուած անձ մըն էր: Ու այդ պատշոնը կը վարէ մինչեւ Նարայեան պատրիարքի ընտրութիւնը (1927):

1922ին եպիսկոպոս կ'օծուի Վեն. Տ. Տ. Գեորգ Ե. Վեհափառ կարողիկոսէն:

1928ին այցելած է Ներսիսի, օծելու համար նորակառոյց Ս. Գեորգ եկեղեցին: Այս առիթը գրած է իր տպագրութիւնները «Ուղեւորութիւն յերոզոկիա» անունով (պատկերազարդ, թ. 1930, Պոլիս): — Աշխատակցած է նաեւ օրաթերթերու եւ հանդէսներու:

1944ին Նարայեան պատրիարքի մահէն վերջ, անգամ մը եւս Տեղապահ կ'ընտրուի: 1945ին կ'ուղեւորի Ս. Եւքիմիան իբրեւ պատգամաւոր Ամենայն Հայոց կարողիկոսական ընտրութեան: — Իր երկրորդ տեղապահութեան ժամանակ կը տեսնէ մինչեւ ընտրութիւնը Ամենապատիւ Տ. Գաբրիէլ Խաչատուրեան պատրիարքին: — Հանգուցեալ Սրբազանը եղաւ կուրօյի եւ եկեղեցւոյ աւանդութեանց հաւատարիմ եկեղեցական մը, եւ սակայն հակառակ եկեղեցականի մը յատուկ իր ունեցած շատ մը բարեմասնութիւններուն, իր երկրորդ տեղապահութեան ժամանակ պաշտօնային զաւուրքը չի դադարեցու շատ ցաւալի եղելութեանց բաւր ըլլալէ: — 1 Յուլիս Կիրակի Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի մէջ կատարուեցաւ հովհաննիստեան հանգիստաւոր պատշոն ի հանգիստ հանգուցեալ Սրբազանի հոգւոյն:

Կ'աղօթենք որ Տէր Աստուծոյ շնորհէ երանական հանգիստ վախճանեալ Սրբազանի հոգւոյն, եւ իր երկնային մխիթարութիւնը պարգեւէ նաեւ անոր ի կեանս եղող բոլոր պարագաներուն:

«ԱՅՈՒՆ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ
ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ԱՏԱՑԱԾ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փետրոն կամ ՀՈԴԻՆ ԱՆՄԱՀ, Պղատոն, թրգմ. Իսահակ Վրդ. Ղազարեանի, Պոսթոն, 1951, էջ 122: Նուէր թարգմանողէն:

ԴԱՂԱՓՈՐՆԵՐԻ ՈՒԻՆ, Դաշնակցութեան «Ապականտրոնացում»ի առիթով: Վ. Նաւասարդեան, Մատենաշար «Յուսարբեր»ի, թիւ 52: Դահիրէ, տպ. «Յուսարբեր», 1951, էջ 230: Նուէր հեղինակէն:

ՀԱՌԱՒԻ ԸՄԲՈՍ ՍՐԾԻՒԸ, վերամշակեց Վահան Զախստրեան, Պ. Արամեանի Յուշատնտրլն, Նիւ Եորք, 1950, էջ 64: Նուէր հեղինակէն, 2 օրինակ:

ԷՋԵՐ ԵՒ ՆԻԻԹԵՐ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ, Դէորդ Ա. Սարաֆեան, հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 1950, էջ 448: Նուէր հեղինակէն:

ԷՋԵՐ ԵՒ ՆԻԻԹԵՐ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ, Դէորդ Ա. Սարաֆեան, հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 1950, էջ 363: Նուէր հեղինակէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴՈՐԾՈՑ ԱՌԱՔԵԼՈՑ, Դրիգոր Ա. Սարաֆեան, հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 1950, էջ 362: Նուէր հեղինակէն:

ՆԵՐԱՇՈՒԹԻՒՆ. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ, Դրիգոր Ա. Սարաֆեան, հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 1950, էջ 356: Նուէր հեղինակէն:

ԿԵԱՆՔԻ ՃԱՄԲԱՆ, (Յուշերու զծով): Թադէոս Գ. Շէտրիկեան (Թեհրան), Յառաջարան՝ Ս. Բախտիկեանի, Պէյրութ, Տպ. «Հայկ», 1947, էջ 110: Նուէր հեղինակէն, 2 օրինակ:

ՈՒՄԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՆ ԿՈՒ ԸՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱԳՎՅՈՒՄԸ, Յ. Պ. Պօղոսեան, Պոսթոն, Մէսս., տպ. «Ազգ»ի, 1920, էջ 49: Նուէր հեղինակէն:

ՀԱՅ ՅԵՂԸ ԵՒ ՀԱԼԱՅԱՆՔՆԵՐԸ, (Հոգեբանութեան լոյսին տակ), Յ. Պ. Պօղոսեան, Պոսթոն. «Երան» տպարան, 1919, էջ 384: Նուէր հեղինակէն:

ԶՍՊԱՆԱԿԻ ՎՐԱՅ, վէպ, Բազարատ Թեւեան, Իսթանպուլ, 1951, էջ 320: Նուէր հեղինակէն:

ՀԱՃԸՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, երկասիրեց Յ. Պ. Պօղոսեան, Լօս Անճէլլոս. Բալիֆօրնիա, Պօզաեան տպարան. տպ. «Պօզարթ», 1942, էջ 857: Նուէր հեղինակէն, 2 օրինակ:

ՄԱՆԱՆԱՅ, Տարեգիրք, Բ-Ձ Տարի, հրատարակութիւն Հոգեւոր Եղբայրութեան երիտասարդաց, Հայէպ, տպ. «Մարանաթա»: Նուէր «Մարանաթայ»էն:

265 ԱՉԻԵՑԻԿ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, Ս. Յ. Փաշկեան, (հաւարուած եւ դասաւորուած «Մարանաթայ»էն), Հայէպ, տպ. «Մարանաթա», էջ 86: Նուէր «Մարանաթայ»էն:

ԴՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԽԱՐԱՆԵՐՈՒ ԵՒ ՅՐԷԶԱՅԻ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ, ԵՒ ՕԴՏԱԿԱՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ ԱՅԼ ՄԵՔԵՆԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ, Ա. Սեբրեան, Հայէպ, տպ. «Նայիրի», 1951, էջ 239: Նուէր հեղինակէն:

ԱՍՏՈՒԱՇԱՇՈՒՆԶԷՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՔ, թարգմանեց Սամուէլ Յ. Փաշկեան, Պէյրութ, 1951, էջ 208: Նուէր հեղինակէն, 2 օրինակ:

ՍՈՒՐԲ ԳԻՍՅԻՆ 360 ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ, պատրաստեց Սամուէլ Յ. Փաշկեան, Պէյրութ, էջ 39: Նուէր հեղինակէն:

ԱՍՏՈՒԱՇԱՇՈՒՆԶԷՆ 1500 ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ, թարգմանաբար պատրաստեց Ս. Յ. Փաշկեան, տպ. «Մարանաթա», Հայէպ, էջ 124: Նուէր հեղինակէն:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐԶԱՆՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, Ա. Հատոր, (հնագոյն շրջաններէն մինչեւ Տիգրան Մեծի կայսրութեան անկումը), հեղինակ Գ. Դիւզալեան, տպ. Համազգային Ընկերութեան, Պէյրութ, 1951, էջ 615: Նուէր հեղինակէն:

ԵՂԻՎԱՐԴ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

(ԹԱՏԵՐԱԿՆԱԴ ՎԵՑ ԱՐԱՐՈՎ)

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ
1500-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻՔՈՎ

ՏԳՈՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՑԱԿՈՐԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

1951

Էջ՝ 56

Գին՝ 150 Ֆիլս

Ընթիր քուղք եւ մաֆուր սպագրութիւն

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ

ՍԱՐՍՈՒՌՆԵՐ ԵՒ ՀԱՑԻՆ ԵՐԳԸ

ձերմակ քուղք եւ մաֆուր սպագրութիւն
Իւրաքանչիւր հաւորի գինն է՝ երեք շիլին :